

ԴՐՈՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՆԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1902

„Droschak“
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԿԿ

Adresse: „Droschak“
GÈNEVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՃՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ն Ո Ր Ծ Ր Զ Ա Ն

Միաճամուռ ու որոտընդոտ ծափահարութիւնները, «Վիկտորիա Հայրի» հազարաւոր ունկնդիրների ինքնաբուխ ոգևորութիւնն ու համակրանքը քիչ էին՝ Քրանսիս դը Պրէսանսէի բանախօսութիւնը ըստ արժանւոյն գնահատելու համար: Անդուգական հրապարակախօսը, նա որ գիշեր-ցերեկ որոճում է համաշխարհային քաղաքականութեան բազմակնճիւ պրօբլէմները, արտասանեց այդ երեկոյ այնպիսի խօսքեր, տւեց հանդիսականներին այնպիսի հրահանգներ հայկական իրականութեան վերաբերմամբ, որոնց սովոր չեն եւրոպական ժամանակակից սերնդի ականջները և որոնց մենք արձանագրում ենք սրտի խորին գոհունակութեամբ, որովհետև վաղուց սպասում էինք...

«Այս տեսակ պայմանների մէջ — որքան էլ կուրը ինքնըստինքեան պժգալի լինի — մէկ ճար է միայն մնում, փրկութեան մէկ միայնակ միջոց հայերի համար՝ դա կուրն է, կուրը իր բոլոր ծայրայեղութիւններով կուրը յանուն պատմութեան, յանուն անցեալի, յանուն Յեղափոխութեան, բառիս բացարձակ իմաստով...»

«Հերոսները կ'ընկնեն, նահատակների արիւնը կը հոսէ առատութեամբ, բայց դա ապարդիւն չի անցնի: Տաճիկները կարող են հարիւրաւոր կախաղաններ տնկել, ինչպէս ասում էր Ադրիանուպօլսում կախած Պետրոս Աերէճճեան, բայց նրանք չեն կարող սպանել գաղափարը...»

«Եւ մենք, որ հեռուից ակնատես ենք այդ յարատեւ նահատակութեան, պիտի գիտակցենք, որ բարեգործական օգնութիւնը որբերին ու փախստականներին՝ բաւական չէ դեռ. մենք պիտի գործ դնենք այնպիսի ճնշում կառավարութիւնների և նրանց ներկայացուցիչների վրայ, որ նրանք իրենց շահի տեսակէտից իսկ ի վերջոյ տեղի տան մեր պահանջների առաջ...»

Աւելի հրաւէր... Եւրոպական օգնութիւն հայ մարտիկներին... Այո, վաղուց սպասում էինք այդ կազմակերպչական սրտապնդող յորդորներին: Վաղուց է, հայ յեղափոխական փորձամասնութիւնը աչքերը դէպի արևմուտք յառած՝ սպասում էր զիւցաղնական կուրների որբաններից մի բերան կեցցէ՛, քաջալերական մի խօսք, որ լինէր սանկցիա իր մղած պայքարին: Խստապահանջ չէինք: Ամաւորներ չէինք պահանջում. դրամական նպաստներ

չէինք աղերսում: Պահանջում էինք միայն ուխտագրութեւրօպայից, որ գէթ յարգւին մեր հերոսները, գէթ դնահատուին նրանց գործերը, գէթ ճանաչի հայկական կուրի օրինաւորութիւնը:

Այսօր, յարգանքի այդ խօսքը թէև անագան՝ բայց հնչում է վերջապէս հեղինակաւոր ու անկեղծ շեշտով և այն ոչ միայն մամուլի մէջ, այլև հրապարակական ամբիօնից, միջազգային հասարակութեան առաջ:

«Ուրիշ ելք չի մնում. կամ պէտք է միանանք հայ հերոսներին՝ հայկական դիմադրութիւնը ուժեղացնելու համար, կամ թէ պիտի դառնանք մեղսակից Ոճրագործին»:

Անմոռանալի խօսքեր... Եւ մենք յիշում ենք մշտքերի զուգորդութեամբ անցեալ դարու քսանական թուականները, երբ նոյնանման հրաւերներ էին լսում հանդէպ մի ուրիշ լքած ժողովրդի, երբ հելլէնիզմի հոյակապ պարտութեան և մասսային ջարդերի լուրը ողբերգական շառաչումով անցնում էր ամբողջ արևմուտքի վրայից, երբ Բայրօնի ու Շատօբրիանի պէս գրական հսկաները գլուխ էին անցնում յունասէր շարժման, երբ կամաւորների լէգիօնները դրամական առատ օժանդակութիւններով ու որոտընդոտ կեցցէներով ճամբւում էին դէպի Բօցարիսների արիւնտուած հայրենիքը:

Որքան փոխւել են ժամանակները... Համարիա մի դար է անցել: Այն ժամանակ դեռ Եւրոպան կիսավայրենի էր, միապետական, Ֆէօդալական: Այսօր նա քաղաքակրթւած է, Կապիտալիստ, սահմանադրական: Բայց ո՞րպիսի ճշող հակասութիւն երկու պերիօդների տրամադրութիւնների միջև: Որպիսի ապշեցուցիչ անօժանդակ բարոյական զգացումների այդ դարաւոր էւօլիցիայի մէջ: Ֆէօդալական Եւրոպան, ուրեմն, աւելի մատչելի էր գաղափարական թուիչքների համար...

Ժամանակները փոխւել են, արդարև: Բայց մեզ չէ ձգենք Եւրոպայի վրայ միայն: Յանցաւոր ենք և մենք: Չկարողացանք հաղորդել մեր յեղափոխական կուրն այն հմայքը, որ նա կարող էր ունենալ քաղաքակրթութեան առջև: Չըմբռնեցինք ժամանակի պահանջները և ազատագրական շարժումը խրախուսելու տեղ՝ անիծեցինք ու հալածեցինք նրան: Ազգովին չէ գիտակցեցինք գաղափարի փրկարար ուժը և ընդվզումի գոռ ու եղբրական վարկեաններում թողինք յեղափոխական փառամասնութիւնը ի սաստ բախտի: Մեր կոտորածները միայն աշխարհ դըրդացրին: Մեր ծով արիւնը միայն ժողովուրդ-

ներքին համակրութիւնը շարժեց, բայց մի համակրութիւն, որ նստանում է ծոյլ անպտուղ, նւաստացուցիչ արգահասանքին...

Եւ Եւրոպայի այլևայլ կենտրոններում սկսեցին հնչել պատերազմի մտքերը ու յորդորները, մամուլի մէջ և հրատարակական ամբիօններից անկող յհայասերները՝ եբբև արձագանք մեր հակալեզափոխական մեծամասնութեան արամադրութիւնները՝ սկսեցին ներքողել հայի քրիստոնէական խօնարհութիւնը, սկսեցին հռչակել իրուր աշխարհի, թէ Հայաստանում չկայ ազատագրական կռիւ, թէ այնտեղ չկայ վերածննդութեան շարժում, թէ հայը կտառուում է, որովհետև քրիստոնիայ է, թէ նա գարշում է յեղափոխական պրոպագանդից, թէ նա զուրկ է անգամ ինքնապաշտպանութեան բնագրից:

Այն, հայագրքի ֆիլիսոսէրը և եւրոպացի հարտացաւ հայասէրը եռանդով ու դաւաճան անգիտակցութեամբ ճգնում էին թանձր սուեր ձգել մեր ազատագրական շարժման և նրա խրոխտ շարժիօնների վրայ և այնքան հեռու էին գնում իրենց հարգասիրութեան՝ ու հայասերութեան՝ մէջ, որ մինչև իսկ կասկածի տակ էին դնում այն մարդկանց հայրենասիրութիւնը, որոնք մահը աչքերնին առած՝ նետում էին յեղափոխական փոթորիկներին մէջ: Հայոց ազատութեան առաջամարտիկները հարձականներ էին, կամ սոսկ հաւազակներ, հրախառնողներ...

Իսկ արդեօք աւելի քսամները և աւելի ընդգիւղ երևոյթ: Վարձկաններ... և այդ բառը շրջան էր անում Եւրոպայի մէջ, և շատ շատերը նոյնիսկ հայութեան անկեղծ բարեկամներից լիակատար *bonne foi*-ով հաւատում էին այդ այլանդակ առասպելներին: Նրանց ազդեցութեան տակ չէր արդեօք ինքը Պրէսանսէն, երբ 1896-ին *Cosmopolis* հանդէսի մէջ զետեղած իր մի յորածով բացատրական դիրք էր բռնում դէպի Բանկ Օսումանի և Սամաթիայի հերոսները:

Այժմ միևնոյն Պրէսանսէն, տեսք, ինչպիսի խանդավառութեամբ *Aurore*-ի, յՊրո Երմէնիայի՝ էջերում և հրատարակական բանաստեղծութեան մէջ ջատագովում է նոյն այդ Բանկ Օսումանի դէպքը, Խանասորը և մեր Անդրանիկներին ու Պետոներին: Այժմ միևնոյն Պրէսանսէն է, միևնոյն համաշխարհային *Temps* լրագրի քաղաքական բաժնի խմբագրողը, մի մարդ, որ սովորել է խիստ չափաւոր տօնով գրել ու խօսել, — այժմ այդ միևնոյն մարդն է, որ հանդիսաւոր ու անվերապահ ոճով ազդարարում է, թէ յեղափոխութիւնից դուրս չիք փրկութիւն հայութեան համար:

Փոքր ինչ անագան այդ խոստովանութիւնը կըստփիեցնէ ու կը քարշէ իր ետևից շատ շատերին: Ուշագրաւ է, թէ ինչպէս երկուշաբթի օրւայ կօնֆերանսի հմայիչ ազդեցութեան տակ յանկարծակի կերպարանափոխւեց շվեյցարական ամենամեծ պահպանողական թերթերից մինը *Journal de Genève*, որը մինչև օրս անուղ-

ղելի հակառակորդ էր հայ յեղափոխական շարժման Այժմ նա մեղամաղձօրէն խոստովանելով, որ յիրակի դրժար է խաղաղ ճանապարհով ազդել Եւրոպայի վրայ, յիշեցնում է հայոց ազգային երգը:

Մեր հայրենիք թշւառ, անտէր,
Եւր որդիքը արդ կանչում է
Հանել իւր վրէժ...

Ճշմարտութիւնը ընթանում է սպանիչ դանդաղութեամբ, բայց յաղթանակում է վերջապէս: Հայ հերոսների սխրագործութիւնները ապարդիւն չեն անցնում, արդարև: Հայկական կռիւը այժմ վերջապէս ապացուցանում է Եւրոպային իր ճակատագրական անհրաժեշտութիւնը: Ձկայ այդ անհրաժեշտութեան աւելի մեծ սանկցիա, քան այն նշանաւոր խօսքերը, որ յունւարի 20-ին Փրանսիական պարլամենտում արտասանեց միևնիստը Գելկասէ Հայաստանի վիճակի առթիւ: յճ ա կ ա տ ա գ ր ա կ ա ն է թ լ ու մ, որ ե թ է ա զ գ ա բ ն ա կ ու թ ի լ ն ն եր ը շ ա ր ու ն ա կ ա բ ա ր և ա ն պ ա տ ի ժ. կ եր պ ո վ թ ա լ ա ն է ն ու ե ն թ ա ր կ է ն ե ղ ե ու ն ա փ ո ղ ձ եր ի — ն ր ա ն ք ի վ եր ջ ո յ պ ի տ ի մ ա ա ծ ե ն, որ ա մ է ն վ ի ճ ա կ լ ա լ ա գ ո յ ն է, ք ա ն ա յ ն կ ե ա ն ք ը, որ գ ա ն է ու մ է մ ա ս ս ա յ ի ն կ ո ա ո ղ ա ծ ի մ ղ ձ ա լ ա ն ջ ի տ ա կ...

Մշուղը այդպիսով փարատում է կամաց-կամաց: Անորհիւ հայրենիքում մղած մեր ամենօրեայ պայքարին և շնորհիւ Եւրոպայի մէջ դեռ ևս կանգուն Յեղափոխութեան մի շարք քաջարի շարժիօններին՝ հանրային կարծիքը լուսաւորում է արդէն հայկական բուն իրականութեան նկատմամբ, նա սկսում է հասկանալ հայ ֆեդայու հոգեբանութիւնը: Հայը ներկայանում է Եւրոպային իր իսկական պատկերով, իր ազգային-ազատագրական ձգտումներով, իր անհանգիստ և անընկճելի տեմպերամենտով:

Գթութեան, արգահասանքի պրոպագանդը յետ ու յետ է մղում և տեղի է տալիս Եւրոպայի մէջ պրոպագանդի մի նոր շրջանի: Թող այդ նոր շրջանի սկզբնաւորութիւնը նոր թռիչք հաղորդէ հայ յեղափոխական կռիւն և նոր եռանդ հայոց լքած հասարակութեան:

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՀԱՐՅԸ ՓՐԱՆՍԱԿԱՆ

ՆԱՐԴՐԴԱՐԱՆԻՆ ՍԵՅ

Պ. Ռուանէ, ընկերվարական երեսփոխանին ծառը յայնական յարցի մասին և Տեղապետի պատասխանը:

Պ. Ռուանէ. — Նախ ներում կը խնդրեմ, որ այսքան ուշացաւ այս վիճաբանութիւնը: Երբ ես հարցապնդում խնդրեցի, Փրանկո-թիւրք յարաբերութիւնները նոր խզած էին: Անատոն գրեթէ չէր նախատեսէր որ կառավարութիւնը, պահանջի մը գանձման համար, մեր

ծովային ուժը, զբահաւորները բռնադատութեան գործիք մը պիտի ընէր, որ ընդհանուր մտքով աղգային աւելի բարձր գործեր կատարելու սահմանաւճ է: (Շատ լաւ, շատ լաւ):

Նաւատորմին հանրային կարծիքին մէջ առաջ բերած յուզումը ժողովին մէջ արձագանքը ունեցաւ, որ իսկոյն Սանբաթի հարցապնդումին առթիւ վիճարանութիւն ուղեց: Ես անատեն իմ հարցապնդումիս անմիջական վիճարանութիւնը չպահանջեցի, որովհետեւ կը կարծէի և կը յուսայի, որ զանազան շարժառիթներուն մէջ, որոնք ստիպեցին Պ. Տէլքասէն, յեղակարծ որոշումով մը թիւրքերոյ դէմ ճնշողական միջոցներու դիմել, հայկական գաւառներու կացութիւնը իրենց դրդիչ բաժինը ունէին կառավարութեան մտքին վրայ:

Նոյնիսկ Պ. Կոչէնին ի պատասխան բացատրութիւններուն մէջ, զոր Պ. Նախարարը արտասանեց բեմէն, կը պնդէի հաւատարմ, որ շատ մը կէտերու վրայ կառավարութեան պահած լուսութիւնը՝ խոհեմ վերապահում մըն էր և թէ հայերուն փրկագատութիւնը այս վերջնական որոշումներէն օտար չէր:

Նախարարաց ժողովի նախագահին արտասանած քանի մը խօսքերը, Սանբաթի օրակարգը մերժելու համար, իմ լաւատես մեկնութիւնը աւելի հաստատեցին դէպի արտաքին գործոց նախարարի լեզուն: Ահաւասիկ Պ. Նախարարին խօսքերը.

(Ինչպէս որ խորհուրդը չուզեր զոհել մեր համաքաղաքացիներու նիւթական շահերը, նմանապէս առաջնակարգ տեղ կուտայ իր մտադատողութիւն՝ ամբողջ բարոյական շահերու հայրենաւանդի մը, զոր պիտի չձգէ որ պակսի):

Այդքէր Ռուսո այսքան պարզորոշ ըլլալով ինծի անկարելի կը թուէր որ, պետութեանց դաշնագրերով սպահոված ազգի մը գոյութիւնը մեր երկրի բարոյական պարտաւորութիւններու թիւէն ջնջէր. սպասեցի:

Այս յայտարարութենէ ետք, որու մէջ խոստում մը կը հաւատայի տեսնել, մեր նաւատորմը ետ կանչեցաւ:

Կիսապաշտօնական նօթաներ մեզի իմացուցին որ սուլթանը Քրանսայի բոլոր պահանջումներուն գոհացում կուտայ. ոչ մէկ տեղ չտեսայ որ Պ. Տէլքասէ ինպատ հայերուն ունէ բան մը պայմանագրած ըլլար. ունէ դիմում չէ եղած մեր Պոլսոյ ներկայացուցչին կողմէ, սուլթանի կամքով սիստէմատիք սպաննութիւններուն և աւարառութիւններուն, որոնց մատնած են հայերը, առջևը առնելու համար. զի սուլթանը ինքն է որ կը հրամայէ Հայաստանի մէջ կատարուած ոճիրները: (Չախէն ծափահարութիւններ):

Ըսեցաւ որ Դեղին գիրք մը պիտի հրատարակուի, որուն կը սպասենք անհամբերօրէն. այս հրատարակութիւնը տեղի չունեցաւ:

Կը հարցնեմ արտաքին գործոց Պ. Նախարարին, ինչու այս լուսութիւնը և մոռացումը: Կը խնդրեմ նաև որ բարեհաճի բացայայտ, դիւրամտօտելի լեզուով լրացնել նոյ. 4-ի իր յայտարարութիւնները: Թող ըսէ մեզի այդ կամ ոչ այսպէս հայերը ձգելով սուլթան Համիդի մէթոտիկ սրածութեան, քաղաքակրթութեան և մարդկութեան դէմ այդ արիւնարբու դահիճին ոճիրներու անպատժելիութիւնը, չէ՞ որ հայրենաւանդ բարոյական շահերու լքում մըն է, զոր նախարարաց խորհրդի Պ. Նախագահը կը հաստատէր որ չպիտի ձգուի որ պակսի (Ծափահարութիւններ ձախակողմէն):

Նախագահ Պ. Տէլքասէի ժողովի բերած լաւատես տեղեկութիւններուն, Քրանսա հասած բազմաթիւ վկայութիւններ կ'ապացուցանեն որ 1900 և 1901 տարիներուն, Հայաստանի բոլոր կէտերուն վրայ, թշուառները ինկած են մերթ թիւրքերուն հարւածներուն տակ, մերթ քիւրքերուն, որոնք կառավարութեան հաճութիւնով կը թաղնեն: Երբ թիւրքերուն կրօնական նախանձայուզութիւնը կամ քիւրքերուն անկշտութիւնը կը թուլնայ, իշխանութիւններն են որ հայերը հալածելու նախաձեռնութիւնը կը ստանան:

Արտաքին գործոց Պ. Նախարարը ըսաւ, որ հայերը ենթարկուած են այնպիսի կանոնադրութեանց որոնք կ'արգիլեն զանոնք եթէ ոչ ապրելէ, գոնէ բարգաւաճելէ, և կ'աւելցնէր.

(Ամենէն աւելի ընդհանուր անապահովութիւնէ հայերն են որ կը տառապին եւ յաճախ եղեռնագործութիւններու անպատժութիւնը, որոնց զոհերն են հայերը, ենթադրել կուտայ որ, անոնք անապահով կը նային իրողութիւններուն վրայ):

Պարոններ, հիմա պիտի ցցնեմ որ, Պ. Նախարարին տուած տեղեկութիւնները թերի են:

Արդարև մասնակի ոճիրները չեն, որուն ենթակայ են հայերը: 1900 և 1901-ին այն դրութեան մէջ էին, ինչ որ էին 1892-93-ին մեծ ջարդերու առաջին օրերը: Եւ ամէն ինչ հաւատալ կուտայ որ սուլթանը, քաղաքակրթութեան դէմ այս ոճիրներու ուղղակի և պատասխանատու հեղինակը, իր բնաջնջումի հալածանքը վար չէ ձգած:

Ո՞ր կը վերջանայ անհատական սպաննութիւնը և ո՞ր կը ըսկսի կոտորածը: Իմ թղթապանակիս մէջ աշխարհք մը թղթակցութիւններ ունիմ:

Մուշի դաշտին մէջ, կ'ըսէր Պ. Տէլքասէ, կոտորածները, որոնցմէ կը վախցէր, տեղի չունեցան: Ահա ինչ որ կը կարդամ Մուշի դաշտի գեղերէն մէկէն նամակի մը մէջ, որ եկած էր երեւելի պաշտօնակցիս, Պ. Պ. Քիյարի, որ՝ թրքական գործերու իր փորձառութիւնը կը նւիրէ հայերու պաշտպանութեան:

Պ. Ռուանէ կը կարգայ Մշոյ դաշտէն Պրօ Արմենիային՝ ուղղած սրտաճմլիկ նամակը, ուր պատմած են աւերած 11 հայ գիւղերու անունները, քիչ-քիչ սպաննութեանց թիւը, որ կը հասնի 106-ի, ուր ըսած է թէ յսե գարուն՝ կանցնեն հայ կոյսերը և կիները:

Պ. Ռուանէ կը շարունակէ:

Այս յուսահատ խորհրդածութիւնները հարկաւոր է միտք պահել, Պարոններ, զի 1900-1901-ին դրութիւնը նոյնն է ինչ որ էր 1891-93-ին, զի անոնք ցոյց կուտան որ այսօր, ինչպէս այնատեն, զոր կարելի է կոչել կոտորածներու պատրաստութեան շրջանը, թիւրք իշխանութիւնները նոյն միջոցներուն դիմեցին իրենց գործած կամ հրամայած ոճիրներու հետքերը սրբելու համար. միաժամանակ, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, ետևէն կը քաշեն միւսիւրկան ժողովուրդները, ամենալայն կոտորածներու կատարման և եղեռնագործութեան համար:

Այս նպատակով երբ հայեր սպաննուին գիւղի մը մէջ, երբ տներ հրդեհեն, երբ հօտեր քշեն տանին, թիւրք իշխանութիւնները իսկոյն կը հռչակեն, որ այդ չարիքներու հեղինակները հայ յեղափոխականներն են: Եւ որովհետեւ այս պատճառաւորները անձլմարտանման կարող են թւիլ, հայերէն կը պահանջեն որ իրաւ է ըսն. անոնց՝ սուլթանին ուղղած աղերսագրեր ստորա-

գրել տալով որուն մէջ այս դժբախտները կ'ամբաստանեն իրենց հայրենակիցները, անոնց վերագրելով իրենց կրած բոլոր չարիքները:

«Բայց, պիտի ըսէք, ի՞նչպէս հայերը այսօրինակ խաբէութեան մէջ կ'իյնան:

«Ահա թէ ինչպէս կ'ընեն թիւրք իշխանութիւնները: Օգոստոս 30-ին Մուշէն եկած թղթակցութեան մը մէջ կը կարգամ:

«(Բերդակի բոլոր բնակիչները փակեցին եկեղեցիին մէջ, եւ անոնց ցցնելով երեք մնատակ լեցուն նաֆթ ըսին անոնց,—հիմա ձեր դիւղին ինչ կայ չի կայ պիտի այրենք: Գիւղացիք սարսափա՛նք, կ'աւելցնէ թղթակցիցը, ստորագրեցին ուղերձը):»

«1900-ին նոյնը պատահած է Սպաղանք՝ 1900 յուլիս 3 և 4-ի կոտորածին հետևանքով և որ ահ ու սարսափի մատնեց ոչ միայն այս նահանգը այլև ամբողջ Հայաստանը և ամէն տեղ, ուր կայ հայ մը, հաւատարիմ մնացած իր նախնիքներու երկրին, իր արենակից եղբայրներուն և կրօնին:

«1900 յուլիս 3-ին քրդական հրոսախմբեր, 1,000 հոգիէ զինուորական վաշտի մը հետ, կը գրաւեն Տալ-լորիկը և Վէլիէգուզանը. կը կտրեն Սպաղանքի հետ ամէն հաղորդակցութիւն, և արշալուսին՝ փողերը հնչեցնելով անպաշտպան ժողովուրդին վրայ կը յարձակին: Բնակիչները յանկարծակիի եկած և շարժած, լեռնադաշտերը կը փակէին և եկեղեցիները կ'պատահանին: Ձեռք ինկնողը կը սպաննեն, առանց խնայելու կնոջ, երախայի և ծերունիներու: Վիները, կ'ըսէ թղթակցից մը, հանեցնելէ ետքը կը բռնաբարեն ու կը սպաննեն: Վը փետտեն ութսունամեայ Տ. Պողոս քահանային մօրուքը, անոր բերանը երկուք կը ձեղքեն, յետոյ չարչարելով կը սպաննեն:

«Յարձակողներու պետին ատելութիւնը մեծ էր մանաւանդ Սպաղանքի ըսին դէմ. գտնել կուտայ անոր կինը Տիմէդ, և տեսնելով որ յղի է, ձեղքել կուտայ փորը և տղան ողջ-ողջ դուրս հանելէն ետք, մօրը գրկին մէջ կտոր-կտոր ընել կուտայ, ուրկէ ետքը մայրը 50 դանակի հարուածի տակ կը մեռնի: (Շարժում):»

«Պարոններ, այս բաները 95, 96-ին չեն կատարւած, այլ 1900-ին: Դեռ կայ. շատ մը կիներ երախաներ, մարդիկ եկեղեցիին պատսպարած էին: Միւսիւլմանները, քրդեր ու զինուորներ եկեղեցիին առջև գարիի և խոտի խուրձեր կը դիզեն, վրան ալ նաֆթ լեցնելով կրակ կուտան դռան և պատերուն. մեծ մասը հեղձամահ եղած են. դիակներն իսկ չեն խնայած. կտոր-կտոր ըրած և բռնաբարած են. անոնց վրայ, որոնք դեռ կը շնչէին, անլուր բարբարոսութիւններ գործւած են:»

«Ուռանէ մէկիկ մէկիկ թւելով այն գիւղերը, որոնք զոհ եղած են, կը շարունակէ:

«Ասոնք բոլորը, պարոններ, երկու օրւան մէջ եղած են: Վը հարցնեմ. ասոնք կոտորած են թէ մասնակի ոճիրներ: Աւազակներուն գնալէն ետք, բնակիչները կը վերադառնան, մեծ փոս մը կը փորեն և կը թաղեն իրենց ծնողները ու ցիրուցան հայրենակիցները: Բայց 1895-ի քննութեանէ յայտնի է որ, կոտորածներուն հետքը սրբելու համար, միւսիւլմանները կը հանեն դիակները հողին մէջէն, զայն այրել մոխիր ընելու համար: Յետոյ բռնի ստորագրել կուտան Մատինի Առաքել վարդապետին և ուրիշ կարգ մը սարսափահար հայերու,

յայտարարութիւն մը, ուր ըսւած է որ Սպաղանք յեղափոխականներ ապաստանած և զինուորներուն վրայ յարձակած ըլլալով՝ վերջիններս ինքզինքնին պաշտպանած են: 16 յեղափոխական սպաննւած է, կ'ըսեն, երեք գիւղացի ալ սխալմամբ սպաննւած են:

«Վը հարցնեմ արտաքին գործոց Պ. Նախարարին անգամ մըն ալ թէ իրաւիւրաւի այս կարգի բնաւորութիւն ունեցող արարք մը մասնակի արարք կարելի է նկատել: Ոչ, պարոններ, 1892-93-ի կրկնութիւններն են ասոնք: Եւրօպան անատեն լուր չունէր. քանի մը տարի ետքը իմացաւ անցած դարձածը. երբ 96-ի միահամուռ կոտորածով ուղեցին հայ ազգաբնակչութեան վերջ տալ այն ատեն ամէն տեղ աշուղթիւն, զայրոյթ պատճառեց, այնպէս որ ամէն երկրի մէջ բոլոր մարդոց գիտակցութիւնը թունդ հանեց: Վուզէի մանաւանդ գիտնալ թէ ի՞նչ կը մտածէ Պ. Նախարարը ներկայ կացութեան մասին ի՞նչ միջոցներ կուզէ ձեռք առնել 94-96-ի իրերուն վերադարձի առջևը առնելու համար. այս բաները պարտք կը համարիմ մատնանիշ ընել խորհրդարանին, զի արտաքին գործոց Պ. Նախարարը երբեմն աւելի լաւ գիտէ այս բաներու մասին, մամուլը կը լռէ. հաճոյակատար, եթէ ոչ մեղսակցօրէն: (Շատ լաւ, շատ լաւ ծայրագոյն ձախակողմէն): Ատղը թող չի գան մեզի ըսեն նորէն, ինչպէս ըսին 1897-ին, որ Եւրօպան ոչինչ ըրաւ՝ զի Եւրօպան չնախատեսեց ջարդերը, որովհետև կացութիւնը չէր գիտեր, իրաւացնէ կացութիւնը սարսափելի է այսօր, ինչպէս երէկ: Անտանելի է ան և չի կրնար երկարաձգել առանց մեծ աղէտ մը առաջ բերելու: (Մտափափարութիւններ ձախակողմէն):»

Վարդացի հայ քահանայի մը տեղեկագիրը, որ կերպով մը համառօտութիւնը կ'ընէ ինչ որ կայ կսկծալի և յուսահատական այս դժբախտ ժողովուրդի՝ հոգուն մէջ:»

Ատենախօսը կը կարգայ Խարզանի կողմերէն եկած հայ քահանայի մը սրտածմլիկ նամակը, որ կը նկարագրէ հայ գիւղերու աւերած վիճակը և կուլայ իր սիրական զաւակին, իր կնոջով և հինգ զաւակներով թուրքըցնելին:

«Իսլամը կամ մահ այդպէս է թիւրքիոյ հետևած քաղաքականութիւնը՝ զոր յղացած է սուլթանը և իր վերին տեսչութեան տակ կը կիրառուի, բարբարոս և վայրագ միջոցներով, ուրկէ միայն կարելի է ետ կեցնել, եթէ արեւմտեան ազգերը կարեկից ականջ դնէին դժբախտ հայերուն դէպի իրենց արձակած ազազակներուն:

«Երբ վերջի նոյ. 4-ին, արտաքին գործոց Պ. Նախարարին ուշադրութիւնը հրաւիրեցին այդ մասին, պատասխանեց. «Բայց խնդիրը եզականօրէն դժուար է լուծել: Ոչ մէկ տեղ հայերը մեծամասնութիւն են, երկրին անսահման տարածութեան մը վրայ ցրւած՝ գրեթէ ամէն տեղ փոքրամասնութիւն են:»

«Բայց Պ. Տէլքասէ ուշադրութիւն չէ ըրած, թրքական կամայական բաժանումներուն, որով թիւրք վարչութիւնը ձեռնարկեց խեղդել հայերը՝ օտարոտի տարրերու մէջ բայց բնական աշխարհագրական բաժանումները սուլթանի իրատեղով չի ջնջուցան: Վը յիշեմ միայն Վանի վիլայէթը, ուր միւսիւլմանները (թիւրք, քիւրդ) 61,000 են, մինչ հայերը 64,000 և 6,000 ալ զանազան ցեղի կամ կրօնի պատկանողներ:

«Արդարև անվիճելի է որ, Մուշի սարահարթին, Սասունի հովիտներուն, Զէյթունի կիրճերուն մէջ կայ ժո-

ղովուրդ մը, որ գիտակցութիւն ունի իր գոյութեան, ժողովուրդ մը, որ կը հոգեւարի, կը մեռնի և որ Եւրոպայի օգնութիւնը և աջակցութիւնը կը խնդրէ: (Շատ լաւ, շատ լաւ, ծայրագոյն ձախակողմէն):

«Հիմակ, արտաքին գործոց Պ. Նախարարը պիտի գայ ըսել որ Քրանսան Պերլինի դաշնագրութիւնը իբր ստորագրող, 6-րդ կամ 7-րդ բաժին ունի Եւրոպայի այս ժողովուրդին երաշխաւորութեան մէջ: Նախագիտ կը պատասխանեմ որ, այս տեսակ հարցի մէջ Քրանսան ոչ միայն իր անցեալով, իր աւանդութիւններով, այլև իր քաղաքական շահերու բնութեամբ իսկ, անմիջապէս կարող է միջամտել:

«Եւրոպական ազգեր կան, որոնց միջամտութիւնը հայկական հարցին մէջ կասկածներ կրնայ յարուցանել իրենց հողեր տիրելու ցանկութիւնովը, բայց Քրանսան հոն բնաւ հողի աչք չունի. ինք միայն Հայաստանի մէջ, մարդասիրական, քաղաքակրթութեան և արդարութեան շահ մը ունի: Ես կ'ըսեմ որ, ասիկայ էն առաջ, գերազանցօրէն Քրանսական շահ մըն է»: (Ծափահարութիւններ ձախակողմէն):»

Պ. Ռուանէ կը կարդայ հայ ուսուցչի մը Պ. Քիլառի ուղղած մէկ նամակը, որուն մէջ հայ ուսուցիչը երբ կը պատմէ իր աշակերտներուն Քրանսայի յեղափոխութեան մեծ և փրկարար դերը, աշակերտները զարմացած և թերահաւատ կը հարցնեն. «Այն Քրանսան, որու մասին դուք կը խօսիք գոյութիւն չունի՞ այլևս»:

«Պարոններ, Քրանսայի անունը մինչև հոն՝ հեռուները հասած է իբրև ազատարար, և իբրև իրաւունքի պաշտպան ազգ: Կը հարցնեմ արտաքին գործոց պ. նախարարին, ըսել մեզի թէ ի՞նչ ըրաւ այս պարագային մէջ հայերուն համար, արդարութեան համար, մարդկութեան համար, քաղաքակրթութեան համար, այսինքն Քրանսայի համար»: (Ծափահարութիւններ ծայրագոյն ձախակողմէն):

Պ. Տը Պօտրի Տասօն. —Ոչինչ, ոչինչ, բացարձակապէս ոչինչ:

Պ. Նախագահը. — Խօսքը արտաքին գործոց պ. նախարարինն է:

Պ. Տէլքասէ. — Պարոններ, Տիար պ. Ռուանէ պէտք եղածին չափ տաղանդ ունի, և այն դատը, զոր հիմակ պաշտպանեց բաւական համակրելի է, քանի որ մարդասիրական է, բայց կառավարութեան Արևելքի մէջ բռնած գիրքէն պէտք չէ եզրակացնել երևակայական հակասութիւններու փաստեր, զորս անձիշտ կը կարծես:

«Կը զարմանամ որ մեր յարգելի պաշտօնակիցը Քրանսայի Արևելքի նոր գործունէութեան մէջ նիւթական շահերու պարզ պաշտպանութիւն մը կը տեսնէ միայն: Օտարները աւելի պայծառատես և աւելի արդարադատ, անոր մէջ տեսան աւելի լայն և բարձր հասողութիւն մը: Այն պաշտօնին վերեւէն, ուր ես դրած եմ, և ուրկէ աչքը կ'ընդգրկէ ազգային շահերու ամբողջութիւնը, իր բոլոր պարտականութեան գիտակցութիւնը ունեցող նախարար մը իր ձաշակը կամ իր նախասիրութիւնները լիացնելու համար չէ, որ խորհուրդ կը հարցնէ: Եւ երկրին համար դժբախտութիւն մը պիտի ըլլար, եթէ համազրկած ըլլալով որ ազգու գործողութիւն մը հարկ է, այս նախարարը ընկրկէր, խորհելով որ իր գործողութեան առերևոյթ կամ վերջին շարժառիթը համակրութիւն պիտի չգտնէր ամէնքէն:

«Տիար պ. Ռուանէ ցաւ յայտնեց, որ հայկական հարցը բարձրացնելու համար, չ'օգտուեցանք օսմանեան ջրերու մէջ մեր նաւատորմին ներկայութենէ:

«Հաւանօրէն արտաքին գործոց պիւտճէի քննութեան ընթացքին, առիթ պիտի ունենամ բացատրելու, որ Քրանսական գործունէութիւնը օսմանեան ջրերուն մէջ այն ատեն պէտք էր դատրէր, հէնց որ դատրէր լոկ Քրանսական պատճառը, որ այդ գործունէութեան տեղի տուաւ Միւս կողմէ նոր բան մը ըսած չեմ ըլլար, երբ հաստատեմ որ, հայկական և Հայաստանի ապահովութեան հարցը, ինչպէս նաև Մակեդոնիոյ մէջ, անանկ հարց մը չէ որ Քրանսան մինակ կարող ըլլայ կարգադրել Թիւրքիոյ հետ: Ես պէս միջազգային հարց է, որու մասին Թիւրքիան Պերլինի վեհաժողովին մէջ, տէրութիւններուն դէմ, երաշխաւորութիւններ յանձն առաւ, որոնցմով Քրանսան չ'է շահագրգռէր չէ, և կը յուսայ որ պետութիւնները անոնց վրայ պատեհ պիտի դատեն իրենց մասնաւոր ուշագրութիւնը դարձնելու: (Շատ լաւ, շատ լաւ):

Պ. Էստուար Ասյեան. — Պէտք է անոնց ուշագրութիւնը հրաւիրել:

Արտաքին գործոց նախարարը. — Բայց հայկական հարցը խառնելով Քրանսօթիւրք վէճին՝ Եւրոպային իրաւունք կուտայինք մէջ մտնելու, ուրկէ հարկ էր որ զգուշանայինք. պիտի երկարէր ենդիրը, մինչ յայտնի է որ այս վէճը շանս ունէր վերջը լաւ ըլլալու, այսինքն արագ կերպով վերջանալու: Ասիկայ պիտի կրկնանապատկէր մեր դժուարութիւնները, առանց սակայն հայերուն կացութիւնը բարելաւելու:

«Շատ ստորգ է—ինչպէս ըսած էի քանի մը շաբաթ առաջ—կացութիւնը այն չէ, ինչոր կը խորհէր Եւրոպան Պերլինի դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածով, և կը պարտաւորէր Թիւրքիան «Հայաբնակ նահանգներուն մէջ գործադրել հարկաւոր բարենորոգումները և մանաւանդ երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը չէրքէզներուն ու քրդերուն դէմ»:

«Ճիշդ է նաև որ—Պ. Ռուանէ գիտնալու է այդ պատմութիւնը—երբ խնդիր եղած է որոշում մը տալ թէ ի՞նչ պէտք էր ընել երբ Դուռը չգործադրէ իր խոստումները, Պերլինի վեհաժողովը վարանեցաւ. նիստերու ատենագրութիւններու ընթերցումը կը յայտնեն այդ վարանումին պատճառը: Աւելորդ է բացատրել խորհրդարանին թէ ինչու վեհաժողովը չուզեց «ընդունիլ որ ուկէ պետութիւն առանձնակի միջամտէ 61-րդ յօդուածի գործադրութեան», այն բացայայտ վախով որ «իրարու մէջ ծանր անհամաձայնութիւններ չի գրգռեն» և նաև արգիլեն որ պետութիւնները «իհարկին համբաշխօրէն ուժ չգործածեն», նոյնիսկ դիւանագիտական և հաւաքական գործողութիւն չի պայմանադրուեցաւ, և վերջապէս համաձայնեցան յայտարարելու որ «Դուռը պարբերաբար, ձեռք առնւած միջոցներու մասին, տեղեկութիւններ պիտի տայ, որոնց կիրառման պիտի հսկեն տէրութիւնները:

«Այսպէս, պարոններ, ըլլայ ճնշողական, անհատական կամ հաւաքական կերպով՝ բարձրացնել հարցեր, որոնց կարգադրութեան համար պատրաստութիւն չի կայ, կամ անոնց լուծումը եթէ ստացուի ալ կարող է ընդհանուր տիեզերաբորբորում առաջ բերել: Ո՞վ կրնայ չափել այս երկիւղին բաժինը 1894, 95-ի, և 96-ի Հայաստանի և Պօլսոյ դէպքերուն մէջ:

«Բայց այս դէպքերը նոր կացութիւն մը ստեղծեցին, և մարդ կը հարցնէ ինքնիրեն որ անոնց վերադարձը չի պիտի բարձրացնէ, չի պիտի դնէ մէջտեղ իրենց բոլոր կծուութեան մէջ, այն զարհուրելի հարցերը, որոնցմէ իմաստունօրէն կուզէր խուսափել: Անոնց վերադարձի սպառնալիքն իսկ, հարցը մէջտեղ դնելու բնոյթը ունի: Կը թուի թէ ճակատագրական է որ ժողովուրդները, որոնց ինչքերը թոյլ կուտան որ անպատիժ կերպով թաւանահին և անդադար անպատիժ ոճիրներու և սպաննուածութիւններու են թարկուած տեսնեն ինքզինքնին, ըսեն վերջապէս որ, ամէն բան լաւագոյն է քան թէ ջարդկոտ որածի մղձաւանջին տակ շարունակել այս տեսակ կեանք մը ապրելը:»

«Ասոր համար, ընդհանուր խաղաղութեան ինչպէս և մարդասիրութեան հոգածութիւնով, Ֆրանսան, վերջի տարիներս, ջանացած է կասեցնել չարիքները, որոնք արժանի է, որ աւելի ու աւելի զբաղեցնեն քաղաքագետներու մտքերը, երբ հանրային գիտակցութիւնը երթալով նւազ անտարբեր կ'ըլլայ: (Շատ լաւ, շատ լաւ):»

«Թիւրքիոյ հետ մեր նոր վէճը, ուրկէ ոչնւազ կ'օգուտին հայերը, և առաջինը հայերը իրենք են հաստատողը, որ մեր կորովի վարմունքը կասեցուցած է իրենց գլխուն վրայ բարդուած սպառնալիքներու գործարկութիւնը:»

Պ. Տէլքասէ կը կարգայ Հայաստանէն իրեն ուղղած ծանօթ հայու մը հետեւեալ նամակը, որուն անունը չուզեր տալ սուլթանի բարկութեան ու վրէժխնդրութեան չմատնելու համար:

«Կոտորածներէն ազատ մնացինք չնորհիւ դեսպաններու ազգարարութիւններուն եւ Ֆրանսական կուսակալութեան դիւանագիտական յարաբերութիւնները խզելուն, որուն բռնած ազգու դիրքը կենդանի տպաւորութիւն առաջ բերաւ:»

«Վտանգէն ազատ մնալու համար, հայերը ինչպէս և կայսրութեան միւս մասերուն մէջ չարչարուած տարրերը, տէրութեանց միջամտութեան կը նային: Անոնք, որոնք կը կարծեն որ այս միջամտութենէ հեշտ բան չի կայ, թող հաճին կարգալ Պերլինի Աեհաստորովին պատմութիւնը, թող մտածեն նաև այն բազմապատիկ, փափուկ, ծանր հարցերու մասին, զոր կրնայ յարուցանել այդ միջամտութիւնը, և սակայն Զինաստանի մէջ անոնց միջամտութեան օրինակը, ուր, հակառակ այնքան պատճառներու ու պատրակներու, թիւրիմացութիւններու և գրգռութիւններու, պետութիւնները պահեցին իրենց միութիւնը, թոյլ կուտայ մեզ խորհելու որ նմանօրինակ ճիգ մը իրենց բարի կամքէն վեր չի պիտի ըլլար: (Շատ լաւ, շատ լաւ):»

«Խնդիրը մանաւանդ սուլթանէն, իր իշխանութեան ենթարկեալ այս ինչ կամ այն ինչ ցեղին համար առանձնաշնորհուածներ ձեռք բերելուն վրայ չէ, որպէս զի այդ ցեղն ալ ուրիշ դրացի ցեղ մը կեղեքէ, այլ...»

Պ. Ռոուանէ. — Ապրելու առանձնաշնորհ մը:

Պ. Տէլքասէ. — Այլ կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներուն համար, առանց կրօնի և ցեղի խտրութեան, ձեռք բերել արդար վարչութիւն մը և անաչառ արդարութիւն մը. (շատ լաւ, շատ լաւ) հարկ է որ ապահովութիւն ձեռք բերելի, որ ոչնւազ հարկաւոր է Թիւրքիոյ կեանքին, ինչպէս Եւրոպայի անդորրութեան համար: (Շատ լաւ, շատ լաւ):»

«Ինչ ձևով որ կուզեն թող միջամտեն պետութիւնները, միահամուռ թող դիմեն սուլթանին կամ նախընտրեն զատ զատ խօսիլ անոր, իրենց լեզուն պիտի լուէր, եթէ այդ լեզուն մէջ միասին ամէնքին համոզումը և բաւական ուժեղ որոշումը կայ, որ կրնայ բաժանելու ամէն յոյս դերը հանել:»

«Ի՞նչ խելքով քաղաքական բարձր նախատեսութեան, ինչպէս և մարդկային համերաշխութեան գործ մըն է ասիկա, եւ այսօր ոչ ոք կը տարակուսի թէ, Ֆրանսան, որ իր մինակ ընելիք բոլոր դիմումները կ'ընէ, պատրաստ է գործօն կերպով աշխատակցիլ այդ բանին, համոզուած ըլլալով որ ինք Թիւրքիոյ անկեղծ բարեկամ կուզէ ըլլալ յիշեցնելով անոր որ պետութիւն մը չի քանդեր կամ չի թողուր որ անպատիժօրէն քանդեն ընդերկար իր բուն գոյութեան իրաւունքները: (Ծափահարութիւններ բազմութիւ նստարաններէ):»

Պ. Ռոուանէ. — Պարոններ, միտքս գէշ բացատրեցի, ես չուզեցի ըսել որ Ֆրանսան Թիւրքիոյ վրայ նոր ձընշում բանեցնէ: Ես հարցուցի միմիայն թէ, Ֆրանսական կառավարութեան նախաձեռնութեամբ, թրքական ջրերը ուղղած մեր նաւատորմը ունէ աստիճան, սուլթանը իր ջարդումի ծրագիրներէն ետ կեցնելու հրահանգ չունէր, հարցուցի նաև թէ պ. նախարարը, իր ազգայիններու նիւթական շահերը յարգել տալով մէկտեղ պաշտպանած էր մեր բարոյական հայրենական ժառանգութիւնը և ի՞նչ ըրած էր այդ ժառանգութեան պահպանման համար: Կը ցաւիմ ըսել որ պ. նախարարի լեզուն բացարձակօրէն բացասական է:

«Թերևս ճիշդ է որ մեր նաւատորմին օսմանեան ջրերուն մէջ ներկայութիւնը կոտորածները արգիլած ըլլայ և այս իսկ ապացոյց մըն է որ, սուլթանը հեշտութեամբ կարելի է խելքի բերել: Հայերը կրնան, պ. նախարար, երախտագետ ըլլալ ձեզի, շատ բնական է, բայց կը հարցնեմ ձեզի, խողխողումի նւիրուած այս թշուա՞ ժողովորդին ապագայով մտատանջուած էք երբէք: Ի՞նչ պիտի ըլլայ վաղը:»

Մենք հոկտեմբերի վերջերը և նոյեմբերի սկիզբները օսմանեան ջրերու մեջն էինք, անկէջ իվեր ձմեռը վրայ եկած է, գիւղերը ձիւնի տակ թաղած, Հայաստանի մէջ հաղորդակցութիւնները կտրած են. 1901-1902-ի ձմրան մէջ ինչպէս 1893-94-ին, թրքական նոր ողբալի արշաւանքներ չեղան, զի հաղորդակցութիւնները կտրուած են:

«Բայց ինչ որ ահարկու է, ան է որ, սուլթանը ըստ մը վախնալով մեր նաւատորմին ներկայութենէն, կը դադարեցնէ կոտորածները, վաղը նորէն կըսկսի, զի Ֆրանսայի դրած պահանջներուն մէջ չկայ կէտ մը, որ իր հրամանով և զորուով եղած գործերուն համար պատասխանատու բունի, և սուլթանը ընդհակառակը իրեն քաջաբերութիւն մը կը տեսնէ:»

Պ. Ռոուանէ. — Վիվիանի. — Շատ լաւ:

Պ. Վ. Ռոուանէ. — Պ. նախարար, կիսապաշտօնական ծանուցագրի մը համաձայն, զոր մեզի ցրելու տւիք, դուք հոգածու եղած էք կաթոլիկ, լատին և քաղղէական եկեղեցիներուն համար:

Պ. Տէլքասէ. — Եւ դպրոցներուն համար:

Պ. Վ. Ռոուանէ. — Այո, դպրոցներուն համար ալ քանի մը լատինադաւան եկեղեցիներ, որոնք հայոց ժամերուն հետ սխալմամբ քանդուած էին, պիտի վերաշինուին: Բայց այն անթիւ ժամերը, ուր հայերը ապաստանեցան

և քարիւղով այրւեցան, որոնք լատին խաչին պաշտպանութիւնը չեն կրեր. ինչու այդ խորութիւնը...

«Ինծի սոսկում կազդէ, պարոններ: Այո, մեր միջամտութիւնը Արևելքի մէջ կրցաւ կասեցնել ջարդերը, բայց կարճատե պիտի ըլլայ ան: Հէնց իմացան որ հայերու կոտորիչները անպատիժ կը մնան, սուլթան Համիդի դահիճները յարձակումը պիտի վերսկսին քրիստոնեաներուն վրայ: Եւ այն կարճատե դադարը պիտի փոխարինւի լայնօրէն, դահիճները աւելի եռանդ դնելով իրենց շահատակութեան մէջ:

«Կը վախնամ որ, մէկ խօսքով, 1902-ի գարնան Հայաստանը 1895-ի կացութեան մէջ չիմայ (շատ լաւ, շատ լաւ ձախակողմէն): Միայն թէ առաջ ոչ եւրօպական մամուլը և խորհրդարանները նախապէս չէին գիտեր. այս անգամ Եւրօպան առաջուց գիտէ և եթէ 1896-ի աղէտները վերանորոգւին, Եւրօպան ուղղակի պատասխանատու է»: (Ծափահարութիւններ ծայրագոյն ձախակողմէն):

Ճառը վերջանալուն՝ նախագահը կը ներկայացնէ երեսփոխանական ժողովին երկու օրակարգ. պ. Ռուսներէնը սպառնար:

«Սորհրդարանը յոյս դնելով կառավարութեան վրայ, Եւրօպայի ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար սուլթանին ստանձնած երայխաւորութիւններու ակներեւ բռնաբարումին վրայ, կանյոյի օրակարգին»:

Պ. Տ ը ն ի ս Կ օ շ է ն. — Վուզեմ ինպատ պ. Ռուսներէի օրակարգին խօսք մը ըսել:

«Ձեմ հասկնար թէ ինչու կառավարութիւնը չպիտի ընդունի զայն: պ. նախարարի զարհուրելի խնդիրները, զոր կրնայ յարուցանել միջամտութիւն մը, այնքան վտանգ չեն սպառնար:

«Արևելեան հարցը Եւրօպայի հանգստութեան համար մշտական սպառնալիք մը եղած է. բայց այն վտանգները, որոնք կրնային առաջ գալ Արևելքի մէջ միջամտութեամբ մը, քաղաքական ընդհանուր պատճառներով այժմ նազ սպառնալից են: Փառք Աստուծոյ. խնդիրները անոնցմէ են, որոնց լուծումը Եւրօպան շատոնց ձեռք բերած է, պէտք է միայն գործադրել:

«Այդ լուծումը Պերլինի դաշնագրութեան մէջ իսկ է, չէ՞ որ սուլթանը ժամանակ ժամանակ Հայաստանի մէջ կատարած բարենորոգումներու մասին տեղեկութիւններ պիտի տար. հաշիւ տա՞ծ է այս բարենորոգումներու մասին. գործադրած է երբէք, աւելի բացայայտ կերպով պահանջա՞ծ է: (Շատ լաւ, շատ լաւ աջակողմէն):

«Մենք չենք պահանջեր զարհուրելի հարցեր հանել Թիւրքիան բաժնել. չէ՞: Հերիք է որ գործադրեն դաշնագրութիւնը, որ կ'ըսէ թէ Եւրօպայի պատելն համար, այլևս չպիտի պատահին անկարգութիւններ, սարսափներ, որոնց մինչև հիմա մենք հանդիսատես եղանք: Մենք ձեզմէ նոր բան չենք պահանջեր. յուսով ենք, որ պիտի աշխատիք իրագործել, ինչ որ վաղուց ծանօթ է, և ձեռք բերէք շատոնց որոշած խնդրի մը կարգադրութիւնը: Նոր և վտանգաւոր բան չի կայ հոս: Մենք յոյս ունինք ձեր վրայ, ասոր համար ձեզի ներկայացուած օրակարգը ձեզ խանդարելու չէ բնաւ:

«Չորս տարի է, ահաբեի բանտի մը մէջ առանց դատաստանի բանտարկուած չորս հայերէ նամակ մը ունիմ, կրնաք կարդալ զայն և պիտի տեսնէք որ երկար ատենէ իվեր անտեսուած պայմանները գործադրելու տեղի կայ

(Ծափահարութիւններ աջէն և զանազան նստարաններու վրայ):

Ներկայացուած երկու օրակարգերը քւէի դրելով պ. Ռուսներէի բանաձեւը ստացաւ 235 ձայն, Պ. Յէլքասէի յայտարարութեան ինպատ բանաձեւը յաղթեց 280 մեծամասնութեան ձայնով:

Պ. Տ ը ն ի ս Կ օ շ է ն. — Հազարէն մէկ անգամ յոյս ունէի կառավարութեան վրայ, ան ալ չի յաջողեցաւ:

ՕՍՄԱՆՅԻ ԱԶՍԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ

Համաժողովի գործունէութեան այս ամիսիումը խմբագրած է Դրօշակեան և Հնչակեան պատգամաւորները համաձայնութեամբ: Ներկայ օրինակը ուղարկած է մեզ Պարիզից տպագրելու համար:

Օսմանցի ազատականների համաժողովը, որ կազմակերպած էին Տամատ-Մահմուդ փաշայի երկու որդիներ, իշխան Սաբահետին և իշխան Լուծֆուլլահ իր նիստերն սկսեց Պարիզում փետրուար 4-ին:

Կազմակերպողները հրաւէր էին ուղղել Վերակազմեալ Հնչակեան Վուսակցութեան, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան օրգան «Դրօշակի» խմբագրութեան և «Հնչակ» թերթի խմբագրութեան: Այս վերջինը չէր պատասխանել, իսկ «Դրօշակի» խմբագրութիւնը և Վերակազմեալ Հնչակեան յեղափոխական կուսակցութեան կեդր. վարչութիւնը իւրաքանչիւրն երեքբայան պատգամաւոր էին ուղարկել համաժողովին մասնակցելու համար:

Ֆրանսիական կառավարութիւնը նախ արգելեց համաժողովի գումարումը, բայց մի քանի օր անց կրեւտիսանների և քաղաքական անձնաւորութեանց դիմումների վրայ, թող տւեց, որ այն տեղի ունենայ մասնաւոր անհատի տան մէջ և պայմանով՝ որ նրա արձանագրութիւնը հրատարակելուց առաջ ֆրանսիական կառավարութեան հաղորդուի:

Դրօշակեան և Հնչակեան պատգամաւորները անհրաժեշտ համարեցին մասնակցելուց առաջ իրար հետ համաձայնել իրենց բռնելիք ուղղութեան մասին և ունեցան նախնական խորհրդակցութիւններ, ուր որոշեցին համաժողովի ամբողջ ընթացքի մէջ համախոհաբար գործել Դրօշակեան և Հնչակեան պատգամաւորները այդ որոշման հաւատարիմ մնացին համաժողովի սկզբից մինչև վերջը և այսպիսով ազատական օսմանցիները տեսան ոչ թէ երկու կուսակցութեանց ներկայացուցիչներ՝ այլ վեց հայեր՝ ներկայացուցիչ հայկական դատի:

Համաժողովին մասնակցելուց առաջ Դրօշակեան և Հնչակեան պատգամաւորները նախապատրաստական տեսակցութիւններ ունեցան նաև երկու իշխանների և Իսմայիլ Բեմալ բէյի հետ և այն ժամանակ միայն իրենց վերջնական համաձայնութիւնը տւին համաժողովին պաշտօնապէս մասնակցելու, երբ տեսան, որ համաժողովի կազմակերպիչները ամբողջութեամբ ընդունում են հայոց ծրագիրը՝ այսինքն 61-րդ յօդուածի, ինչպէս և 1895 մայիս 11-ի մեծօրանդումի անգլիական յաւելածով հանդերձ գործադրութիւնը:

Համաժողովին մասնակցելու հրաւիրուած էին նաև մի քանի պարիզաբնակ հայեր, որոնցից պ. Զերազ և Բաս-

մաջեան միայն պատասխանել էին այդ հրաւերին: Յիշեալ երկու պարունները համաժողովում յայտարարելով հանդերձ, որ իրենք չեն պատկանում ուէ յեղափոխական կուսակցութեան, յայտնեցին թէ իրենք յարում են այն յայտարարութեան, որ Դրօշակեան և Հընչակեան պատգամաւորները ներկայացրին համաժողովին:

Ազատական օսմանցիներէրց ներկայ էին երեսունի չափ անձեր, որոնց մէջ պէտք է յիշել «Մէշվերէթի» խմբագիր ԱՅմէգ-Րիզա բէյը իր Հալէլ-Գանեմ և Ալպէր-Ֆիւա աշխատակիցներով, Հօջա-Գադրին, «Օսմանլի» թերթի խմբագիր Կսիտօր Աբէր, Փահրի բէյը, Միտհազ փաշայի որդի Ալի-Հայդար բէյը, Պ. Պ. Սաթաս, Միւղղուրի-Գիկիս և Թօրթ-Դօրիս յոյները, «Աբանիա» թերթի խմբագրապետ պ. Դերվիշ Հիման ալբանացին, «Բիւրդիստան» թերթի խմբագիր Աբդուրահման բէյ Բէգէրիսան քիւրդը և այլն:

Համաժողովն ունեցաւ վեց նիստ, որոնցից առաջին երկուսը գումարեցան պ. Լըֆէվը-Պօետալիսի բնակարանում և վերջին չորսը Սաբահետին և Լիւթֆուլահ իշխանների տանը:

Համաժողովն իրեն նախագահ ընտրեց Սաբահետին իշխանը, փոխ-նախագահ հայ պատգամաւոր պ. Միսեանը և յոյն պատգամաւոր պ. Սատասը, քարտուղար՝ դօկտօր Աբէրը և նրա հրաժարելուց յետոյ պ. Թօրթ Դօրիսը:

Իմանալով որ որոշած էր համաժողովի լեզուն թիւրքերէնն ընդունել, Հնչակեան և Դրօշակեան պատգամաւորները առաջուց պահանջել էին կազմակերպիչներից, որ Փրանսէրէնը գործածւի իբրև համաժողովի պաշտօնական լեզու, բայց նկատելով որ օսմանցի անդամներէն շատերը Փրանսերէնին անտեղեակ են, համաձայնեցին, որ երկու լեզուները գործածւին հաւասարապէս, այսինքն թէ իւրաքանչիւր Փրանսերէն աստեղանութիւն թիւրքերէն թարգմանի և փոխադարձաբար:

Համաժողովի սկսելուց առաջ Դրօշակեան և Հնչակեան պատգամաւորները զարմանք և ցաւ էին յայտնել, որ մակերօնական երկու կօմիտէներին հրաւեր ուղարկած չէ և պահանջել էին այդ հրաւերն ուղղել նրանց: Կազմակերպիչները առաջկուծիւն արին մակերօնական ուրոյն հարցի գոյութեան դէմ, բայց հայ պատգամաւորների պահանջի վրայ համաձայնեցին այդ հրաւերն ուղարկել «Դրօշակի» խմբագրութեան միջոցով, «Եւրօպական Թիւրքիայի բուլղարներին», իրենց հրաւերը անպատասխան մնաց: Համաժողովի սկսելուց անմիջապէս յետոյ հայ պատգամաւորները հրապարակաւ բողոքեցին մակերօնական խնդրի հանդէպ օսմանցի ազատականների բռնած դիրքի դէմ և ցաւ յայտնեցին, որ մակերօնական կօմիտէների ներկայացուցիչներ չեն գտնուում համաժողովում և այդ յայտարարութիւնը իրենց պահանջով աստեղանութեան մէջ արձանագրուեց:

Սաբահէրին իշխանը հետեւեալ որոշումները կարգաց և առաջարկեց Համաժողովի անդամների բէտարկութեանը:

- 1) Մերժում ենք ամէն մի համերաշխութիւն օսմանեան ժողովուրդների և այն ուժերի միջև, որի ներքեւ աստուծ մը քսանեհինգ տարիներից իվեր. հարստահարութեան ուժիմ, որ միակ աղբիւն է կայսրութեան մէջ զործուող շարագործութեանց և որոնք բովանդակ մարդկութեան զայրոյթն են զգտում:
- 2) Մենք ձգտում ենք կայսրութեան այնչալ ժողովուրդների և ցեղերի մէջ հաստատել մի համաձայնութիւն, որ առանց խտրութեան ամէնքին պիտի սպասուի լիակատար վայելումն իրենց իրաւունքների, որոնք կայսերական հաթթըով և միջազ-

գային դաշնագրով ներկայործած են և իրենց մեղք պիտի հայտայթի տեղական վարչութեան մասնակցելու իրենց որինաւոր բաղձանքը ամբողջապէս գոհացնելու. նրանց պիտի դնի հաւասար աստիճանի վրայ՝ բոլոր քաղաքացիների իրաւունքի և պարտքի տեսակէտով. նրանց պիտի ներշնչէ հաւատարմութեան և անձնիրութեան զգացումը դէպի օսմանեան գահը և դրնաստիւն, որ միայն կարող է պահպանել նրանց միութիւնը:

3) Զամադիր պիտի լինենք ամէն աղթի օսմանեան բոլոր ժողովուրդների ինձնքը և բոլոր հայրենասէրների ծիգերը համախմբել դէպի այս երրեակ նպատակը՝ ա) Պահպանել օսմանեան պետութեան ամբողջութիւնն ու անլուծելիութիւնը. բ) Երկրի ներքին գործերի մէջ վերահաստատել կարգաւորութիւն և խաղաղութիւն, էական պայման յառաջադիմութեան. գ) Յարգել պետութեան հիմնական օրէնքները, մասնաւորապէս 1876-ին հաստատուած սահմանադրութիւնը, որ նրանց ամենակարեւոր մասն է և որ ամենից սպասուի և ամենապատկազան գրաւական է ներկայացնում ընդհանուր բարենորոգումների, օսմանեան ժողովուրդների քաղաքական ազատութեանց և իրաւանց ընդդէմ կամայականութեան:

4) Հռչակում ենք մեր հաստատուն որոշումը՝ յարգել միջազգային դաշնագրերը և մասնաւորապէս Բերլինի դաշնագիրը, որի տրամադրութիւնները, Թիւրքիայի ներքին կարգաւորութեան վերաբերեալ, պէտք է տարածւին պետութեան բոլոր նահանգների վրայ:

Ե գ Ր ա կ ա ց ու թ իւ ն .
Միանք լինելով այն սկզբունքները, որոնց վրայ հաստատուած է համաժայնութիւնը, կազմում ենք մի մշտական կօմիտէ, որ պիտի ջանայ այս սկզբունքներն իրականացնել և պիտի անի հարկաւոր դիմումները 1866 թ. Պարիզի դաշնագիրը և 1876 թ. Բերլինի Դաշնագիրն ստորագրող պետութիւններին. նրանց բարոյական աջակցութիւնը և նրանց կողմից բարեացակամ գործողութիւն ստալ ըրելու համար, իրեն նպատակ ունենալով զործարել Տաճկաստանի ներքին կարգաւորութիւնը պայմանաւորող միջազգային յանձնառութիւնները ինչպէս և վերոյիշեալ դաշնագրերէն ըզնող բոլոր միջազգային որոշումնայեղքը և նրանք պատշաճեցնել պետութեան բոլոր միւլայէթներին նրանցից իւրաքանչիւրին ամենաօգտակար եղանակով:

Հայ պատգամաւորները յայտարարեցին որ չպիտի բէտարկեն այդ որոշումները, որոնց ինչ ինչ կէտերին համաձայն չեն և ծանուցին թէ իրենք զուգ ընթաց մի յայտարարութիւն պիտի ներկայացնեն համաժողովին: Դիտել տւին մասնաւորապէս, թէ հայերը կը ցանկանային Տաճկաստանը դէպի դաշնակցական մի ըէժիմ առաջնորդած տեսնել միջգեռ ազատական օսմանցիների որոշումները կետրօնացման ձուլման, նոյնացման մի ըէժիմի հաստատման են ձգտում: Բողոքեցին մանաւանդ 4-րդ յօդուածի դէմ, որ աւում է թէ «Բերլինի դաշնագրի տրամադրութիւնները, Թիւրքիայի ներքին կարգաւորութեան վերաբերեալ պէտք է տարածւին կայսրութեան բոլոր նահանգների վրայ». պարզեցին թէ 61-րդ յօդուածը չի կարող տարածել կայսրութեան ուրիշ նահանգների վրայ, քանի որ այն խմբագրած է միմիայն հայկական նահանգների տեղական, ցեղային մասնաւոր պէտքերն աչքի առաջ ունենալով. ասացին թէ ազատական օսմանցիներն իրաւունք և նոյնիսկ պարտք ունին ուրիշ նահանգների մէջ տեղական պէտքերին համապատասխանող բարենորոգումներ մտցնել, բայց իրաւունք չունին պետութեան բոլոր նահանգների վրայ տարածումը պահանջել այնպիսի բարենորոգումների, որոնք Եւրօպան պաշտօնապէս միմիայն հայկական նահանգների համար է անհրաժեշտ գտած:

Հայ պատգամաւորները նկատեցին վերջապէս, թէ իրենք չեն կարող ընդունել որ 1876-ի սահմանադրութիւնը համարէր «ամէնից ապահով և ամենաթանկագին դրաւականը օսմանեան ժողովուրդների քաղաքական ազատութեանց և իրաւանց ընդդէմ կամայականութեան», քանի որ հայերը իրերի բնական ուժով և պատմական

դէպքերի դառն փորձերով՝ ստիպւած են իրենց պահանջած և Եւրոպայից պաշտօնապէս ճանաչուած մասնաւոր բարենորոգմանց միակ ապահովութիւնը միջազգային դաշնագրութեանց մէջ տեսնել:

«Եզրակացութիւնը», որի մէջ դրական մտքով էր որոշուած Եւրոպական միջամտութեան խնդիրը, բուռն վէճ առաջ բերեց ազատական օսմանցիների մէջ: Այդ որոշումը, որ Իսմայիլ-Քէմալ բէյի և երկու իշխանների ուղղութիւնն է ցոյց տալիս և Տաճկաստանի մէջ բարենորոգմանց գործադրութեան համար Եւրոպայի գործակցութիւնը անհրաժեշտ է նկատում, սաստիկ բողոք բարձրացրեց ԱՏՄԷԳ Բիզայի և իր կուսակիցների կողմից, որոնք հակառակեցին Եւրոպայի գործոն միջամտութեան հրաւեր կարգալու գաղափարին և յայտարարեցին, որ օսմանցիները իրենց երկրի բարենորոգումը իրենց ձեռքով պէտք է կատարեն և իհարկին Եւրոպայից միմիայն բարոյական աջակցութիւն պիտի խնդրեն:

Հայ պատգամաւորները ջերմօրէն պաշտպանեցին «Եզրակացութեան» այդ կէտը, նկատելով, որ Եւրոպական միջամտութեան անհրաժեշտութիւնն ընդունելը մի փրկարար նորութիւն է ազատական օսմանցիների գործունէութեան մէջ, որ այդ միջամտութիւնից նրանք խուսափել էլ չեն կարող, ինկատի ունենալով միջազգային այն պայմանները, որոնց ենթարկուած է Թիւրքիան: Այդ որոշումը ընդունեցաւ քէյից մեծամասնութեամբ:

Յետոյ համաժողովը ունկնդրեց հայ պատգամաւորների յայտարարութեանը, որ հետեւեալն է.

Հնչակեան և Իրօզակեան հայ կոմիտէների պատգամաւորները յայտարարում են.

1) Թէ հայ կոմիտէները պատրաստ են օսմանցի ազատականների հետ գործակցել արդէ ընթացի կերպարանափոխելու նպատակով ձեռնարկուած ամէն գործողութեան:

2) Թէ այդ ընդհանուր գործունէութիւնից դուրս, հայ կոմիտէները կը շարունակեն իրենց մասնաւոր անկախ գործունէութիւնը, քանի որ ինչպէս յայտնի է այդ գործողութիւնն ուղղուած է արդէ ընթացի դէմ և ո՛չ թէ Թիւրքիայի միութեան և գործարանաւորական (օրգանական) գոյութեան դէմ:

3) Թէ իրենց մասնաւոր գործունէութիւնն ուրիշ նպատակ չունի արդէն, քայց եթէ անմիջական գործադրութիւնն առաջ բերել Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածի, 1895 թ. մայիս 11 մէտօրանդումի և նրա յաւելածի, ինչպէս և այն բարենորոգմանց ծրագրի, որ յանուն հայ կոմիտէների ղեկավարական միջոցով Ֆրանսիական կառավարութեան յանձնուած յիշատակագրի մէջ յիշուած է:

Ազատական օսմանցիներից ոչ ոք դիտողութիւն չ'արեց այս յայտարարութեան մասին, միայն նրանցից ոմանք հարցրին, թէ ինչո՞ւ հայերը ունեն ակնարկութիւն չեն արած սահմանադրութեան վերահաստատման հարցի վերաբերեալ և խնդրեցին, որ հայ պատգամաւորները իրենց մտածումը պարզեն:

Հայ պատգամաւորները յայտարարեցին, թէ հայկական նահանգներից դուրս օսմանեան պետութեան բոլոր մասերի բարենորոգման գործը մի շատ յարգելի գործ նկատելով հանդերձ, սահմանադրական կառավարութիւն հաստատելու խնդրով դրականապէս զբաղւելու ոչ պարտք է ոչ իրաւունք ունին, որովհետեւ իրենք ներկայացուցիչ են այնպիսի կազմակերպութիւնների, որոնք հայկական նահանգների համար Եւրոպական դաշնագրերի որոշած բարենորոգումները իրագործելուց զատ ուրիշ նպատակ չեն ունեցել և չեն կարող ունենալ. և թէ իբրև հայկական դատի ներկայացուցիչ իրենք չեն կարող Եւրոպայից պահանջել վերահաստատութիւնը մի սահմանա-

դրութեան, որ միջազգային դաշնագրերի վրայ չէ հիմնուած:

Այս յայտարարութիւնից յետոյ հայ պատգամաւորները իրենց պաշտօնը աւարտած համարեցին և այնուհետև իրենց ներկայութիւնը համաժողովի մէջ անօգուտ նկատեցին:

Մի վերջին նիստի մէջ, որին ներկայ չեղան հայ պատգամաւորները, ազատական օսմանցիները քուէարկել էին հետեւեալ յայտարարութիւնը:

Օսմանեան պետութեան ժողովուրդների ներկայացուցիչները, որոնք մասնակցեցին 1902 թ. փետրուար 4-ին Պարիզում քացւած համաժողովին, վերոյիշեալ յայտարարութիւններին մասնօժանալուց յետոյ բողոքում են Թիւրքիայի արդէ ընթացի դէմ. Յանձնառու են լինում միասին աշխատել

1) Կերպարանափոխել ներկայ կառավարական ընթացի ազատութեան և արդարութեան ընթացի, որը կ'ապահովի սահմանադրութեան հաստատումը:

2) Յիշեցնել եւրոպական պետութիւններին թէ իրենց պարտականութիւնը եւ մարդկութեան ընդհանուր շահը պահանջում են ուրիշներ և Բարձրագոյն Դրան միջև զղուծիւն ունեցող միջազգային պայմանագրերի և որոշումագրերի պայմանները գործադրել տալ այնպիսի եղանակով, որ օսմանեան պետութեան բոլոր մասերը նրանցից օգուտին:

Համաժողովի կազմակերպիչները Եւրոպական լրագրողներին ուղարկել էին մի համառօտ ատենագրութիւն, որի մէջ հայ պատգամաւորները նկատեցին ինչ ինչ անձըշտութիւններ: Այդ անձըշտութեանց ամենակարեւորը հետեւեալ Ֆրագի մէջ էր կայանում:

Հայերը յայտարարեցին թէ չեն կարող յանձն առնել իրենց շահերը միացնել միւս օսմանցիների շահերին՝ երականացնելու համար այս վերջինների կողմից յայտնուած բաղձանքը արդէ ընթացի մի սահմանադրական ընթացի կերպարանափոխելու մասին, որը հայերը նկատում են անժամանակ և նոյնիսկ իրենց շահերին չ'ակառաւ:

Ուղղել տալու համար հայ պատգամաւորների այդ խնդրի մասին յայտնած կարծիքների այս անձիշտ արտայայտութիւնը, որ կարող էր հայոց համար փնասակար մեկնութիւնների տեղիք տալ Եւրոպայի ինչպէս և Տաճկաստանի մէջ, հայ պատգամաւորները համաժողովի նախագահին ուղղեցին հետեւեալ նամակը.

Պարոն նախագահ,

Ազատական օսմանցիների տպազրած համառօտ ատենագրութեան մէջ խմբագրութեան մի Թիւրքիականութեամբ հայ կոմիտէների պատգամաւորների, սահմանադրական մի ընթացի հաստատելու մասին, յայտնած կարծիքները իրենց ժշմարիտ մտածման համաձայն չեն արտայայտուած:

Ղեկնաբանութիւնների այդ մասը ամփոփող պարբերութիւնը պէտք է, որ այսպէս ուղղւէր:

«Միւս կողմից հայերը յայտարարելով հանդերձ թէ պատրաստ են գործակցել արդէ ընթացի կերպարանափոխելու նպատակով ձեռնարկուած ամէն գործողութեան, նկատել տե՛ն սակայն, թէ իբրև պատգամաւորներ հայ կոմիտէներ, որոնք կազմած են համաժողովին իրենց կողմից ներկայացրած յայտարարութեան մէջ ժշտուած ծրագրերը գործադրելու նպատակով, իրենք իրաւասութիւն չունին պետութեան ընդհանուր բարենորոգմանց եղանակի վրայ ունէ որոշում յայտնել: քայց թէ քնաւ հակառակ չեն մի սահմանադրական կերպարանական ընթացի հաստատութեան, որ պիտի յարգէ այն մասնաւոր ու տեղական բարենորոգումները, որ Բերլինի դաշնագիրը և նրանից բխող միջազգային որոշումագրերը նախատեսած են հայերով ընտելուած և այդ դաշնագրէն ու որոշումագրերէն մասնաւորապէս նշանակուած նահանգների համար»:

Այս նամակը հրատարակեց L'Européen-ի մէջ և համաժողովի նախագահը խոստացած է երկրորդ անգամ տպագրել տալ համառօտ ատենագրութիւնը (résumé) այդ անձիշտ պարբերութեան մէջ ղնելով վերոյիշեալ պարբերութիւնը:

Համաժողովը իր վերջին նիստին մէջ, որին ներկայ գտնուած են միայն ազատական օսմանցիները, ընտրել է մի մնայուն կոմիտէ: Հայ պատգամաւորները յայտա-

րարել էին կանխապէս, թէ չեն կարող անդամակցել այդ կոմիտէին, քանի որ իրենք պատկանում են արդէն կազմակերպւած և որոշ ծրագիր ունեցող մարմինների, բայց առաջարկեցին որ այդ կոմիտէն մշտական յարա-

բերութիւն հաստատի հայ կոմիտէների հետ և գործակցի նրանց այն բոլոր գործերը մէջ, ուր կարելի է իրենց գործակցել: Այդ կոմիտէն կազմւեցաւ ուրեմն միմիայն ազատական օսմանցիներից:

ՕՆՆԻԿ ԹՈՐՈՍԵԱՆ (Թէքիրտաղցի)

Կախւած դեկտեմբերի 9-ին 1901, Աղբիւնուպոլսում

Պ. ՎՕՎՕԼՕՎ (բուլգար)

Պետոյի և Թորոսեանի ընկեր, սպանւած Աղբիւնուպոլսի մօտ, յայտնի ընդհարումի մէջ

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Ա Ր Օ Ն Է Ն

10 հոկտ. 1901

Ս ա ս ն ոյ և Մ շ ոյ ն եր կ այ վի ճ ա կ ւ ը.— Գարնանէ ի վեր Մշոյ և Սասնոյ մէջ կատարւած գազանային արարքներն՝ յայտնի կոտորածներն ու հրձգութիւնները առ երևոյթս գազրեցան թէև, սակայն կառավարութիւնը գաղտնի թէ յայտնի հրահանգներով կը շարունակէ իր ոչնչացման ծրագիրը: Ամէն օր միւսնոյն սարսափները կը կրկնուին՝ միայն տարբեր տարբեր միջոցներով ու ձևերով:

Տեղուոյս կառավարութիւնը ամէն ջանք կը թափէ հաւատացնել տեղս հասնող ուսուսական և անգլիական հիւպատոսներուն, թէ գործւած չարիքները «Ֆէզայի-ների» կողմից կատարւած են:

Հարկահաւաք ոստիկաններու, միւլթէզիմներու, կառավարական գատարաններու և համագիտականներու սովորական և ամենօրեայ խժգժութիւններ, բռնաբարութիւններ ու աւերումներ մէկդի կը թողունք, միայն ընթերցողներու ուշադրութիւնը կը հրահարենք, վերջերս՝ իբր թէ կառավարութեան խաղաղ պարագային, կատարած դերերու վրայ:

Սուլթանի կառավարութիւնը իբր հետևանք նախորդ խժգժութիւններու զօրքերով լեցուց Գաշտի այն գիւղերը, որոնք Սասնոյ և Մշոյ դաշտի երթեկեկութեան գծերու

վրայ են. օրինակ. Շեխյան, Ղզաղաճ, Գոմեր, Գարձոր, Բերդակ, Հաւատորիկ, Ալվառինձ, Մշոյ քաղաքի արևելեան և արևմտեան այգիներու հնձաններ, նոյնպէս այրացաւեր եղող Մոկունք գիւղի հնձաններն ալ:

Գաշտի արևմտեան-հիւսիսային գիւղերէն՝ Սահակ, Պաղու, Մեղտի, Ղէյպիան, հայաչէն գիւղերու մէջ ևս զօրքեր լեցւեցան: Յիշեալ գիւղերը Ս. Կարապետի շքր-ջակայքը կը գտնուին: Ո՞վ գիտէ թէ ի՞նչ դիւական դիտումներ ու ծրագրեր կան թագնւած այդ բոլորի մէջ: Հարկ չկայ մանրամասնութեամբ նկարագրել այն գիւղացւոց վիճակը, որը ստիպւած է իր տան բուխերիկի քովն ու թոնիրի կողքին մշտապէս տեսնել այդ բարբարոսները, որոնց համար լըբութիւնը՝ սրբութիւն է, գազանութիւնը՝ արդարութիւն, և հայի աշխատանքն անյազապէս վայելելը՝ գերագոյն առաքինութիւն: Գիւղացւոց այդ արդի անտանելի դրութիւնը որոշ կերպով հասկցնելու համար միայն փոքրիկ օրինակ մը կը բաւէ:— Ծածրորդութեամբ պատահեցանք գիւղ մը և աղքատիկ տնակի մը մէջ պատուարան գտանք: Տանտէրը սովորական հիւրասիրութեամբ սրտանց ընդունելութիւն ըրաւ մեզ, չնայելով իր խոտեղէն անկողինն ու միակ փալասի կտորը... Կերակուրի ժամանակ, երբ հաւկիթ մը խընդրեցինք, հառաջանք մը թռաւ կրծքէն և ըսաւ. «Հաւ չեն թողուցեր այդ անիծածները, որ հաւկիթ ալ ունենանք. ամբողջ գիւղը եթէ տակն ու վրայ ընենք գէթ դեղի համար հաւկիթ մը գտնել անկարելի է»...

Այդ հակիրճ պատմութիւնը, ուր կը պարունակէր հայ գիւղացու ներկայ վիճակը իր դժոխային բոլոր նկարներով՝ մեզ չհետաքրքրեց կարծես, որովհետեւ այդ առաջինը չէր, զոր կը լսէինք աղքատ ու տանջուած գիւղացու մը բերնէ:

Ահա ԾԾ-ի մայիսեան ընթացքների առաջին յօդուածի գործադրութիւնը, զոր Մեծ Մարդասպանը յանձն էր մտցնել «Հայաստանում» մեզսակից Եւրոպայի երաշխաւորութեամբ: Դառնանք Բ ու Գ բարենորոգութեանց պարբերական յօդուածներուն...

Սասունը իր գոյութիւնը քարշ տալու համար՝ դարնանէ իվեր ոգի ի բռն կը ջանար գէթ չթողնելու որ զօրանոցներ շինւին և տաճիկ զօրքերով սրբապղծին իր սարերն ու ձորերը, սակայն տաճիկ կառավարութիւնը Բ. Դրան կրկնակի հրամաններով որոշած է այդ ծրագիրը իրագործել, որի շուտափոյթ գործադրութեան համար սուլթանէն վճռուած է 2,600 ոսկույ գումար մը:

Այժմս էլ ուժասպառ, անղէն, անօթի ու ծարաւ սասունցին շուարած այս անելանելի կացութեան առջև, չգիտէ թէ ինչպէս պէտք է լուծել այս Գորդեան հանգոյցն ալ... Այսպէս ահա վճռուած է կտրել մեր այն արևնատար երակը, որով արևնաքամ ըլլալով կորցնենք մեր գոյութիւնն անգամ...

Մշոյ հայ տարրը իբր թէ միանգամից ազատելու այս անվերջ ծով ցաւերէն, վճռեց օրթօգոքսութեան դիմել, զոր նախորդ թղթակցութեան մէջ յիշել ենք արդէն:

Նայելով երևոյթին՝ ուսական հիւպատոսը օգտելով դրութիւնէն կը ջանայ իրականացնել հայերի այդ յուսահատ քայլը: Այդ մասին երկարօրէն գրուած է ցարի կառավարութեան և ցարդ դրական պատասխան մը ստացուած չէ: Ատոր հետևանքն ալ հայերիս դրութեան նման անորոշ կը մնայ, անշուշտ այդ ծրագրի տակն ալ մեզ համար թաղնուած կրակ մը կայ...

Տեղս հասնող բազմաթիւ զօրքերի հետ եկած է ֆէրիզ (հրամանատար) մը. Բաղէշի կուսակալն ալ Ալայի պէյի հետ միասին վերադարձած են տեղս. շնորհիւ վեհ հաստատող մարմինն: Գործուած չարիքները պարտկելու և աւելի հիմնաւոր հայաջինջ ծրագրեր իրականացնելու առաջին քայլերն եղան.

ա) Տեղոյս առաջնորդական տեղապահին և քաղաքի երևելիներուն առաջարկել, որ համոզեն հայ ազգաբնակչութեան խաղաղ մնալ. հակառակ պարագային մենք ալ չպիտի կրնանք հանդարտեցնել թիւրք ամբոխի և քիւրդ տարրի լարուած մտքերը:

բ) Յանձնարարել հայ գիւղացիներուն, որ յետամնաց սուրբերը շատ շուտով վճարելին՝ տեղս գտնուող զօրքերու պէտքերը գոհացնելու համար:

Այս խորհրդաւոր և դիւային հրահանգներէ յետոյ բերել տւին Մուշ ձիւրանցի աշիւթի ցեղապետ Իպրահիմ պէյը (համիդիէի գայմագամ), որի կատարած շահատակութիւնները աննկարագրելի են. առաջին վայրկեանին Դաշտի հայ գիւղացին ուրախ տրամադրութեան մը տակ գտնուեցաւ, երազելով թէ Իպրահիմ պէյը՝ այդ ամենօրեայ տանջանաց բոյնը քարուքանդ պիտի լինի, սակայն բոլորի վրայ սառը ջուր լեցւեց, երբ երկու օր յետոյ՝ խաղաղութիւնը վերահաստատող մարմինը նորանոր հրահանգներով ու յանձնարարականներով ազատ թողուց՝ տալով անոր Դաշտի արև-

մտեան-հիւսիսային հայ գիւղերու հարկահաւաքութեան պաշտօնը: Այլևս ընթերցողներուն կը թողում երևակայել թէ ի՞նչ կը լինի հայի վիճակը քրդի կոշտ ու բիրտ ուժի ձեռքին...

Տաճիկ կառավարութեան յատուկ սովորութիւնն է նեղը մտած պարագային իր գործած գաղանթութիւններու պատասխանատուութիւնը ծանրացնել անշուշտ քրդերու կամ պաշտօնեաներու վրայ, Մեծ չարագործները միշտ պահելով մեծ գործի համար...

Այսպէս Իպրահիմ պէյի փոխարէն զօրքերով յարձակում գործեցին Մեղաի հայ գիւղի մէջ բնակող Արապ անուն քրդի վրայ և սպաննեցին. Արապի հօրեղբայրը (յայտնի աւազակապետ Մէհմէդ Ալին) կառավարութեան գաղտնի հրամանով Մուշ եկաւ և անձնատուր եղաւ. այժմս ալ տեղական կառավարութիւնը կը ջանայ բարձրագոյն ներում կորզել սուլթանէն: Յաջողութիւնը անպայման է...

Դարձեալ ձիւրանցի աշիւթի ցեղապետներէն և համիդիէի զօրավարներէն Հայտար պէյը՝ թողունք անոր անցեալը՝ միայն վերջերս Պուլանըզի գաւառի Ագրակ գիւղէն սպաննած էր չորս հայեր, առևանգած աղջիկ մը և գրաւած էր ամբողջ գիւղը. հակառակ երկար ու բարակ բողբոջներու Մուշ եկաւ ու ազատ վերադարձաւ. ո՞վ գիտէ թէ այն ալ ի՞նչ նորանոր կորստաբեր ծրագրեր տարաւ հետը:

Ս. Կարապետի վանքի կարաւանն ըստ սովորութեան զրկուած էր Խնուս աղ բերելու, ձանապարհին յարձակումով մը աւարի առնուած է 10 ձի 5 ջորի և 15 ոսկի դրամ: Հետքն անգամ չ'երևիր:

Մոկուք գիւղի այրեացաւեր լինելն, իննսունէ աւելի գիւղացիներու՝ որոնց թուում կան կանայք և աղջկուք, բանտի մէջ հիւճիլն և մնացածների անպաշտպան ու անպատասպարան մնալն, նախորդ թղթակցութիւններով երկարօրէն գրուած է. չենք կարող այդ թշուառներու վիճակը մանրամասնութեամբ նկարագրել: Ցարդ բանտի մէջ մեռնողներու թիւն է 9, անպաշտպան մնացածներէն՝ անօթութեան, վախ ու սարսափէ մեռնողներու թիւն 18, 27 անձի ալ 10-15 տարւայ բանտարկութեան վճիռ տրուած է: Այս բոլորը կը կատարւին ուսական և անգլիական ներկայացուցիչներու քթի տակ ու աչքի առջև, միմիայն Շարիֆ աղայի մը՝ Մուշ ամբաստանութեան հետևանք, որը տաճկական յատուկ անբարոյականութեան զոհն է: Մինչև անգամ դատարանի մէջ մոկուքիցի հայ աղջիկը բացարձակ խոստովանեցաւ որ իր պատիւը աղարտել ուզելու համար սպանած է իր և դրացույ ձեռամբ, բացի իրանցից ոչ ոք մեղսակից է այդ սպանութեան: Այդ ցուցմունքն ու խոստովանութիւնը կառավարութեան շահուն չէր գար, նա բոլոր ուժով կ'աշխատի հաւատացնել որ սպանութիւնը ֆէդայիների կողմից է կատարուած և քաղաքական գոյն ունի խնդիրը: Հակառակ երկար դիմումներու և ոճրագործ սուլթանին ուղղուած երկու հեռագրերու, որով դատապարտեալները նազ մահքեմէ (դատավարութեան փոխադրութիւն) կը խնդրէին, անլսելի մնաց խեղճերու ողբն ու աղաղակը, և մինչև անգամ տեղոյս դատարանը առանց ուշադրութեան առնելու ամբաստանեալներու հարցաքննութիւններն ու իրաւացի փաստերը, տւաւ տաճկական օրինաց արդար վճիռը, զոր վերև բացատրեցի...

Երբ այս բարբարոսական դրամայի առջև էր կանգնած Մշոյ հայ հասարակութիւնը, երբ նա յուսահատութեան ծայրագոյն աստիճանի վրայ էր բարձրացած, նոյն այդ միջոցին կրկին երևան ելան ժողովրդի յուսատու աստղերը՝ յեղափոխական հայդուկները, լոկ այս վճռով թէ— կոտորել միանգամից և չտեսնել ժողովրդի այս պարբերական ոչնչացումը: Մահաւան կարապետներու այդ վճիռը յուսահատ ժողովրդի սրտին շատ մօտ, շատ դիւրեկան էր, որովհետև ընդհարումներու բերմամբ նախ զոհի սեղանի վրայ պիտի բարձրանար ինքը ժողովուրդը, և գուցէ իր թշուառութիւնները վերջ մը գտնէին գերեզմանի պաղ հողերուն տակ:

Այս ծրագիրը իրագործելու նպատակաւ մեր հայդուկներէն թուով մօտ 25 հոգի, հասան Մուշէն 1 1/2 ժամ հեռուն եղող Առաքելոց վանքը: Մշոյ քաղաքական ժողովոյ ատենապետ Շահինեան Ասուածատուր աղան, առանց ամչնալու իր խռպոտ դէմքէն ու դիրքէն, սուլ-թանական կառավարութեան ծառայութիւն մը մատուցանելու պատեհ առիթը ձեռքէ չփակցնելով կուսակալին անմիջապէս լուր կուտայ:

Վուսակայն ու Ֆէրիզը հակառակ սուլթանական զրծւած ծրագրին, կը կանչեն տեղւոյ առաջնորդական տեղապահ ծերունի ու բարի Յովհաննէս վարդապետ Մուրատեանը և քաղաքական ժողովը ու կ'առաջարկեն, «Հեռացնել վանքէն որբանոցի աշակերտներն ու միաբանութիւնը, որովհետև վանքը պաշարման վիճակի ենթարկելով պիտի ումարկոծուի»: Այս բանակցութիւնը կ'երկարի երկու օր. վերջապէս մեր հայդուկները պաշարող զօրքերու շղթան կտրելով՝ կ'անյայտանան...

Որոշ կերպով կրնանք ըսել, որ եթէ օտար հիւպատոսներու ներկայութիւնը չլինէր՝ այժմս վանքն իր որբերով ու միաբանութիւններով հողակոյտ մը և ամբողջ Դաշտն ալ բուներու բոյն մը դարձած էր: Փառք Աստուծոյ... եւրօպացիներէն օգնւտ տեսաւ հայը...

Կառավարութիւնը կը մտածէ Առաքելոց վանքն զօրանոց դարձնել:

Այս է Մշոյ և Մասնոյ արդի խաղաղ կոչւած դրութիւնը՝ այսպէս և ահէց աւելի վատթար պիտի լինի հայ ժողովրդի կեանքի շարունակութիւնը. քանի որ այսպէս թէ այնպէս վերջակէտ մը դրւած չէ կեանքի արդի դառն պայմաններու առջև...

Ն Ա Մ Ա Կ Վ Ա Ն Է Ն

Չմեռը գիւղացիին, երկրագործին համար հանգստի եղանակ նկատուած է սովորաբար, այն որ ամառն ի բուն աշխատեցաւ, վարեց, ցանեց, հնձեց ու քաղեց անշուշտ իրաւունք ունի քիչ մը հանգստանալու, իր յոգնած, պարտասած անգամները բուխերիկին կամ թոնիրին մօտ քիչ մը հանգչեցնելու, կազդուրելու: Բայց հայ գիւղացիին, հայ աշխատաւորին համար շատոնց է որ այդ դասական հասկացողութիւնը կորսնցուցած է իր ուժը, և տառապանքի այս աշխարհին, թիւրքին կոչւած դժոխքին մէջ, իւրաբանչիւր եղանակ, ըլլայ ծայկաբեր գարուն թէ ձիւնաբեր ձմեռ, խժոժութեանց նորօրինակ եղանակ մը կը դառնայ հայ ազգի գլխուն՝ անոր ոչնչացումը փութացնելու իր բնագաւառին մէջ:

Դեռ քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ չեն մտցւած, գէթ մարդասէր և զգայուն սրտերու համար, այս դարամտիկ տարւոյս մէջ կատարուած այն եղեւնական փորձողութիւնները թիւրք պաշտօնական ու անպաշտօն դահիճներու կողմէ Սասունի և Մշոյ մէջն ու շուրջը և որոնց արձագանք հանդիսացաւ «Պրօ Արմէնիան»: Չենք գիտեր թէ պաշտօնական Եւրօպայի ներկայացուցիչները ինչ գոյներով ներկեցին այդ թրքական սովորական բարբարոսութիւնները և որոնց վրայ բեռցուցին պատասխանատուութիւնները, բայց հակառակ հիւպատոսներու երթ ու գալերուն կը շարունակին դեռ այդ հարստահարութիւնները, կեղեքումները, սպանութիւնները և անվերջ բանտարկութիւնները:

Աշխարհքի ծանօթ է թէ Թիւրքիոյ գանձը յաւիտենականապէս պարագ է, անհատում պաշտօնեաներ, ծառայողներ կան, որոնք շարունակ դրամ, հաց կը պահանջեն. կառավարութիւնը ստիպուած է գոհացում տալ ատոնց պահանջին, հակառակ պարագային պետք է ինքն իր մէջ պատուաւ, քայքայւի լմնայ: Ու նորէն այդ չարչարուած, թախնաւած, անպատուած ու բանտարկուած հայ ժողովուրդն է որ ստիպուած է կառավարութեան այս ծակ գանձարանը լեցնելու, անօթի պաշտօնեաներու փորը կշտացնելու:

Այսօր թիւրք հարկահաւաքները, քանի մը տասնեակ զինուորներու ընկերակցութեամբ սփռուած են բոլոր հագիւղերը և կը պահանջեն, բռնի կը գանձեն հարկերը:

Մենք ոչինչ չպիտի ըսէինք թիւրք կառավարութեան, եթէ ան բաւականանար միմիայն ներկային հարկերը գոցելով. հայ գիւղացին վճարած է արդէն իր ներկայ տարւան պարտքը. հիմա կառավարութեան պահանջածը անցեալի, 94-95-էն ի վեր բարդուած հարկերն են, այն հարկերը, որոնք արդէն շնորհուած էին կոտորուած ժողովուրդին, բան մը որ ի լուր աշխարհի տարածեցաւ: Հայ գիւղացին բնական է որ անկարող է այդ հին պարտքերը վճարելու, քանի որ ներկային մէջ հազիւ կրնայ ինքզինքը ապրեցնել. բայց թիւրք հարկահաւաքները ոչինչ կուզեն հասկնալ. անօթի գայլերու պէս կը յարձակին ամէն տան վրայ. կը խուզարկեն և հին պարտքերու փոխարէն կառնեն կը տանին ինչ որ գտնեն հոն՝ կարասի, անկողին, կենդանի, վերջապէս ինչ որ կրնայ արժէք մը ներկայացնել: Գիւղերու մէջ շատ տեղեր երբ ոչինչ գտած են տանելու, կտրած ու ծախած գիւղացիի ծառերը, ու եթէ ոչինչ գտնեն տանելու, այնտեղ հարկահաւաքները իրենց հետ կը բերեն քիւրդ աղա մը, որ գիւղացիի հարկերը կը վճարէ և փոխարէն գրաւի կառնէ անոնց տուններն ու հողերը և այս հարկ հաւաքելու այս նոր դրութեան հետեւանքով եթէ գիւղացին կարենայ իսկ այս ձմեռւան մէջ քաշքշել իր գոյութիւնն, մէկ երկու տարիէն պիտի զոհուի իր տունէն ու հողէն և ստրուկը ճորտը պիտի դառնայ թիւրք ու քիւրդ աղաներուն:

Բայց միայն գիւղերու, խուլ անկիւնների մէջ չէ, որ այս բարբարոս հարկահաւաքութիւնները կը կատարուին, թիւրք կառավարութիւնը այլևս քաշելու, զգուշանալու ոչ մէկ հարկ կը տեսնէ. նոյնիսկ քաղաքներու մէջ, եւրօպական հիւպատոսներու քթին տակ, անոնց ներկայութեանը կը շարունակէ իր շահատակութիւնները: Օրինակի համար քաղաքիս մէջ ամսոյս 8-էն սկսելով կառավարական հարկահաւաքները ոստիկաններու և զինուորներու ընկերակցութեամբ սկսան Այգեատանները

կարգաւ մտնել հայ տունները և բւնի տանիլ անկէ ինչ որ ձեռքերնին անցնի՝ աթոռ, սեղան, անկողին, պղնձ-ձեղէն, կոյ, եզ ևն, և այս բոլորը հին պարտքերու ի հաշիւ: Ու այս ափաշկարայ աւարառութիւն կը շարունակի դեռ: Գրաված պարանքները աճուրդի կը հանին և կը ծախուին իրենց բուն արժեքէն շատ վար դնելով ու վանցի հայը թէև զրկած իր անհրաժեշտ կարասիներէն ու կենդանիներէն, սակայն կը շարունակէ պարտական մնալ կառավարութեան:

Հին և նոր պարտքեր վճարած ըլլալը ալ շատ անգամ չ'ազատէր հայը կառավարութեան հարստահարութենէն: Քաղաքի մէջ փոքրիկ խանութպան մը հանգիստ սրտով, որչափ կարելի է իր գործին կը նայի. յանկարծ իր հարկահաւաքները կը պաշարեն իր խանութը և դրամ կը պահանջեն. մարդը կը պատասխանէ թէ ինք բնաւ տալիք չունի. դուն չունիս, բայց եղբայրդ ունի կ'ըսեն. մարդը կը յայտնէ որ ինք շատոնց բաժնւած է եղբորմէն և իրենց գործերը տարբեր են: Հարկահաւաքները որուն եղբոր տունը խուզարկած և տանելու ոչինչ գտած են, մէկ երկու տփոցով կը լռեցնեն անոր արդար առարկութիւնը: Բունի կը վերցնեն խանութէն պահանջընուն չափ պարանք ըսելով. — դուն գնա գանձէ եղբորմէր: Ու այսպէս շատեր ստիպւած են բունի կերպով վճարելու իրենց համաքաղաքացի կամ մերձաւոր սպաննւած, թաւանւած կամ գաղթած մարդոց իրական կամ երևակայական հարկերը վճարելու:

Ու դեռ ասոնք բոլոր ս կ ի զ բ ն են երկանց: Արդէն կառավարութեան ոստիկանները, ինչպէս նախորդ նամակով ալ պատմած ենք, գիշեր թէ ցերեկ բան գործ ըրած են իրենց անհաճոյ եղած դէմքերը ձերբակալել իբրև կասկածելի անձնաւորութիւններ: Այսօր փողոցներու մէջ ձերբակալելէ գոհ չըլլալով սկսած են տունները խուզարկել. Մի քանի օր առաջ գիշերանց պաշարեցին տուն մը. խուզարկեցին, բայց ոչինչ կասկածելի անձ կամ իր չգտան, ինչպէս նաև մինչև ցարդ ոչինչ կրցան վնասակար և վտանգաւոր բան մը ապացուցանել իբրև կասկածելի ձերբակալած անմեղներու վրայ: Սակայն բոլոր այս լուսախաբութիւնները չեն կարող ձեռնթափ ընել կառավարութիւնը, որ գոնէ ձմեռան այս խստութիւններուն մէջ անհանգիստ չ'ընէ բազմաչարքար հայութիւնը:

Հայ գիւղացին ու քաղաքացին այսօր գրեթէ շարած, ընդարձացած վիճակի մէջ է: Գիտէ որ կառավարութեան բուն նպատակն է իր անօրինակ խստութիւններովը ու հալածանքներովը առաջ բերել բողոքի, ընդդիմադրութիւն փոքր շարժում, որպէս զի նոր ընդհանուր կոտորած մըն ալ սարքէ պատասխանատուութիւնն խեղճ հայուն վրայ բեռնելով ու ասոր համար կը լռէ, իր գլուխը կը խոնարհեցնէ, որ արիւնի այդ սպառնացող ալիքն անվտանգ անցնի իր վրայէն: Բայց հետզհետէ աճող կառավարական այս խստութիւններուն հետևանքով կը հատնի հայուն ալ համբերութիւնը, կը սպառնի անոր խելացի համակերպութիւնը, և ստիպւած իր տկար ուժերով իր արիւնով կը փորձէ վերջ մը տալ իր կրած անվերջ տառապանքներուն, հոգ չ'ընելով բնաւ թէ իր ոսկերտտիքը, աւերակները խուզարկող, քննող եւրօպական հիւպատոսները, ներկայացուցիչները որով վրայ պիտի բեռնեն պատասխանատուութիւնը:

Հ Ա Յ Կ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ր Յ Ը

ՓՐԱՆՍՍԻ ԴԸ ՊՐԵՍԱՆՍԸՆ ԲԱՆԱՆՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԺՂՆԵՎՆ ՄՆԸ

Եւրօպայի հայ ուսանողական Միութիւնը, իր ծրագրի ոգուն համաձայն, որով պարտականութիւն կըստանձնէ Եւրօպայի զանազան քաղաքներուն մէջ հայկական դատին ինպատ բանախօսութիւններ կազմակերպել, հրաւիրած էր Փրանսայի նշանաւոր քաղաքագէտ-հրապարակագիր Պ. Փրանսիս դը Պրէսանսէն, արևելեան հարցին էն ձեռնհաս և հեղինակաւոր անձնաւորութիւններէն մէկը — Ծանօթ մեր հայրենակիցներուն «Պրօ Արմէնիայի» խրատագրական կոմիտէի անդամակցութիւնով — որպէս զի Ժընէվի մէջ բանախօսութիւն մ'ընէ հայկական հարցի մասին:

Ազնիւ և վեհանձն հրապարակագիրը, որուն անհանգիստ ու փիլիսոփայական հոգին, ուրուրեմն մարդկային ազատագրութեան կուրին մէջ գոհացում գտած է, սիրայօժար ընդունեց լսելի ընել արգարութեան բողոքը ազատութեան Ոստանին, Ժընէվի մէջ, որ համաշխարհային քաղաք մըն է, կամ իր խօսքով «Եւրօպայի զգայասրտութեան կեդրօններէն մէկը»:

Պրէսանսէի անունը բաւական էր արդէն որ ամբողջ Ժընէվը թունդ հանէր: Ամէն մարդ անհամբեր էր լսել Փրանսացի մեծ հրապարակագիրը, որ առաջին անգամն էր կուգար Ժընէվ և մանաւանդ շնորհակալ կ'ըլլային հայ ուսանողութենէն, որ այդքան գեղեցիկ և թերազրական անակնկալ մը կ'ընէր վայելել տալով իրենց այն անձնաւորութեան ներկայութիւնը, որ Տրէյֆիւսի դատին ատեն, արգարութեան էն հօր, էն քաջասիրտ պաշտպաններէն մէկն եղաւ, նոյնիսկ իր կեանքը վտանգի ենթարկելով: Ուրիշ բանախօսութիւններ, որոնք տեղի պիտի ունենային նոյն իրիկուն, յետաձգեցան այդ առթիւ:

Բանախօսութիւնը, որ յիշատակելի պիտի մնայ, տեղի ունեցաւ փետրուար 10-ին երեկոյեան ժամը 9-ին, Ժընէվի էն հոյակապ սրահին, Վիկտորիա Հօլի մէջ, որ Եւրօպայի էն գեղեցիկ շէնքերէն մէկն է: Սրահին դռները հասցնու բացուած, արդէն ամբողջ աթոռները գրաւած էին, այնպէս որ ժամ չանցած սրահը ոչ նստելու և ոչ ալ անցքերուն մէջ կայնելու տեղ կար:

Ժամը 8-ին բոլոր դռները փակուած էին, ալիքալիք եկող հասարակութեան առաջ: Երկու հազար հինգ հարիւր հոգի, նստած ու կայնած, ելիքորական լոյսի ողկոյցներու փողփողումին տակ, անհամբեր ու շունչը բռնած կըսպասէին պ. Պրէսանսէի գալուն: Տեսարանը ինքնին գրաւիչ և ոգևորիչ էր: Օտար և տեղական պաշտօնական մարմիններ, պրօֆէսորներ, ուսանողութիւն, ընկերութիւններու ներկայացուցիչներ, Ժընէվի ազնւական և ժողովրդական դասակարգերը, փութացած էին լսել հայասէր հրապարակագիրը: Սրահը կը ներկայացնէր շքեղ ծաղկեփունջ մը, գեղեցիկ սեռի ներդաշնակ և հետաքրքիր բազմութիւնովը: Հայ ուսանողները և ուսանողները կը գրաւէին բեմին նստարանները:

Ճիշդ ժամը 9-ին պ. Պրէսանսէ կ'երևայ բեմին վրայ պ. Փալմոնի հետ, որոնք կ'ողջունին բուն և երկար ծափահարութիւններով: Պ. Փալմոն Զուլիցերիոյ պետական ժողովի անդամ, և Ժընէվի կանտօնին կրթական նախարարն է: Հակառակ իր ծանր ուժաթափութեան ու ծեռութեան, պ. նախարարը ոչ միայն ընդունեց պատուակալ

նախագահութիւնը, այլև, իր առողջութեան վտանգով, ջերմ փափաք յայտնեց իր պերճախօս և մարդասէր ձայնը միացնել . պ. Պրէսանսէի բողոքի ձայնին եւրօպայի անտարբերութիւնը և սուլթանի ոճիրները նշաւակելու համար: Քանի քանի հեղ թարգման հանդիսացած է ժընէվ քաղաքի հայասիրական վեհանձն զգացումին և համակրութեան:

Պ. նախագահը, Եւրօպայի հայ ուսանողական Միութեան կողմէ բացաւ ժողովը, քնարերգակ պերճախօսութեան մը յուզած խօսքերով, որոնք սարսուռի պիւքներ կանցնեն բոլոր սրահին մէջէն և կը գտնեն սրտերու ձամբան: Փոքրիկ, ազատասէր և մարդասէր հանրապետութեան մը բողոքի ձայնն էր որ կ'ուղղէր «ուժեղներուն» կատարած հարստահարութիւններուն և ոճիրներուն դէմ, Ֆինլանտայի, Թրանսվալի և Հայաստանի մէջ: «Մեր փոքրիկ ժընէվը, ըսաւ, գիտէ գնահատել գաղափարի և սկզբունքի ասպետները, դժբախտաբար շատ ցանցառ այժմ: Թէև ամէն տեղ ուժը իրաւունքէն առաջ է, բայց սպասենք արդարութեան գոց դռան առջև և պահենք մեր ուժը օր մը զայն բանալու համար: Արդարութեան համար անդու և անվհատ կռիւով ցցնենք որ մենք չենք յուսահատիր: Մենք կըզգանք որ արդարութեան և իրաւունքի համար եղած ենք և մեր պարտականութիւնն է միացնել մեր ձայնը ամէն անիրաւութիւններու դէմ եղած բողոքին»:

Բուռն ծափահարութենէ ետք, պ. Պրէսանսէ կը բարձրանայ բեմը: Լեցուն ու պատկառելի դէմք մը, մազերու գորշ ձերմակութեան տակ խորհրդով ու հմտութիւնով ծանրաբեռնած գլուխ մը, որ զգացնել կուտայ թէ գիտակցութիւնը և տիրականութիւնը ունի իր ըսածին: Իր երևումը արդէն կ'ողջունւի սրտագին ծափահարութիւնով:

Իր ձառը, որ առանձին գրքովով պիտի հրատարակուի ընդարձակ, կը փութանք համառօտել «Գորշակի» մէջ: Պ. Պրէսանսէ իր բանախօսութիւնը սկսաւ պարզ, այլ մագիստօրէն, առանց հռետորական ճիգերու, մէկ ու քառորդ ժամ ամբողջ սրահը իր կուռ, վճիտ և հմտալից բանախօսութեան հմայքին տակ պահեց:

Բանախօսութիւնը կարելի է երեքի բաժնել: 1) Համառօտ ակնարկ մը Ֆրանկո-թիւրք վէճին վրայ և Ֆրանսայի վերջի ըրպէին հայկական դատի լքումը: 2) Արևելեան հարցին պատմական ամփոփ տեսութիւնը և 3) Հայաստանի մէջ յեղափոխութեան անհրաժեշտութեան ներբողը, որ ներկայ դժոխային պարագային միակ յենակէտն է Հայաստանի փրկութեան:

Կը ջանանիկ կը համարիմ ինքզինքս, ըսաւ պ. Պրէսանսէ, որ եկած եմ հարստահարած ժողովրդի մը համար իմ ձայնս լսելի ընել Եւրօպայի զգայասրտութեան կեդրոններէն մէկուն մէջ: Մի կարծեք որ Հայաստանի մէջ այլևս ոչինչ կը պատահի, ընդհակառակը դրութիւնը աւելի ծանրացած է, վրդովիչ յուրեր կուգան, նորինսկ պաշտօնապէս հաստատուած:

Կը յուսացէր որ Ֆրանսան՝ օգուելով Ֆրանկո-թիւրք միջադէպէն, առնելիքներու դատին միացնէր Հայաստանի ինպաստ միջամտութիւն մը: Երեսփոխանական բոլոր կուսակցութենէ բաղկացած պատգամաւորութիւն մը այդ մասին դիմում ըրաւ պ. Տէլքասէին, բայց ան իր առջի ծրագրի վրայ նահանջեց նորէն. . . տօնքիշտութիւն ըրած չ'ըլլալու համար, թէև խնդիրը միայն Պերլինի դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածը գործադրելու առաջարկին

վրայ էր: Ստուերին մէջէն երկնցած բազուկ մը, Ռուսիոյ բազուկը, կանգնեցուց Ֆրանսան:

Ատենախօսը անցաւ արևելեան հարցի պատմական և քաղաքական երեք ֆազերուն, սկսած Պօլսոյ առումէն:

Առաջին ֆազին՝ Թիւրքերը յաղթական են ամէն տեղ, Եւրօպան սարսափահար անընդհատ պայքարի և բնաջնջումի խաչակրութիւն մը կը ձեռնարկէ. Լեհաստանը այդ ասպետական խաչակրութեան գլուխը կանցնի:

Երկրորդ ֆազին՝ Թիւրքիան անկումէ անկում կը դիմէ, այս անգամ Թիւրքիոյ տկարացումն է որ Եւրօպայի երկիւղ և մտատանջութիւն կը պատճառէ. անոր ժառանգութեան խնդիրը դիւանագիտական բանաձև մը կը ստեղծէ՝ «Օսմանեան կայսրութեան պահպանումը»: Ռուսիան, որ աչք ունի Պօլսոյ, կը ջանայ հետզհետէ տկարացնել Թիւրքիոն, ասոր համար կը նպաստէ պալկանեան տէրութիւններու անկախութեան և ինքնավարութեան: Այս քաղաքականութիւնը՝ տեւեց մինչև 1878-ի Պերլինի Վեհաժողովը:

Երրորդ ֆազին, Անգլիա ուսու-թիւրք պատերազմին միջամտելով, արգելք կը ըլլայ Թիւրքիոյ բաժան բաժան ըլլալուն, զոր նւիրագործեց Պերլինի Վեհաժողովը: Ռուսիա չի փորձեր այլևս Թիւրքիան անդամատել Պօլսոյ ձեռք ձգելու համար, այլ կը հետամտի Թիւրքիան իր խնամակալութեան տակ պահել:

Այս ֆազին մէջ է որ կը սկսի հայկական կոտորածները: Եւրօպան, որ համանազ կրնայ միայն գործել անանկութիւն կրեց իր դիւանագիտութեան մէջ, զի իրենց մէջ այնքան մեծ է ոսոխութիւնը: Սուլթանը, որ բաւականին խելք ունի այդքանը հասկանալու, Եւրօպայի հակամարտութեան դէմ անգործութեան քաղաքականութիւնը կը հանէ, որ կը յաջողի իրեն:

Գործի և շահու քաղաքականութիւնն է տիրող ասկէ ետքը. բոլոր տէրութիւններն ալ սուլթանին շնորհներուն կը սպասեն: Գերմանիոյ Լօհէնկերէնը (կայսրը) երուսաղէմ գնալիս, կերթայ կը համբուրէ սուլթանը Պաղտատի գծին արտօնութիւնը ստանալու համար:

Առնելիքի միջադէպին հետևանքով Ֆրանսական քաղաքականութիւնը կուգայ աւելի վատթարացնել հայերու վիճակը: Կօստանը վերագրածաւ Պօլսոյ, նոր մեղալուսին մը կը սկսի սուլթանին հետ, որ այժմ աւելի ուժեղ պիտի զգայ իր անպատիժ մնալուն:

Կացութեան ծանրութիւնը սակայն պէտք չէ վհատեցնէ մեզ: Իրաւունք չունինք արդարութեան դատը լքելու և դեռ մեր ձեռքին տակ եղած զէնքը, բոլորը չենք գործածած:

Հատորը կը ձանջնան հայերը իբր նահատակ և տառապազին ազգ մը. այո, կը տառապին անոր համար, որովհետև միշտ դիւցազնական մնացած են. միսմինակ՝ չ'ընկրկեցան ոչ դժուարութիւններուն և ոչ վտանգներուն առջև, իրենց ցաւերուն ու իր չարչարանքներուն վրայ աշխարհի ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար չ'վարանեցան արիւնին թափել: Այս դիւցազնական ազգը պիտի կրնար ապրիլ, եթէ միջազգային իրաւունքի կանոնները և Պերլինի Վեհաժողովին երաշխաւորութիւնները յարգուէին և զօրեղ աջակցութիւն մը տրուէր անոր:

Այո սարսափելի պայմաններուն մէջ փրկութեան միջոց մը կայ, կռիւր, ծայրահեղ կռիւ, կռիւ պատմութեան, անցեալին և կռիւ յեղափոխութեան անունով, այսինքն որ նպատակ մը կը ցցնէ և միջոցներ կենթադրէ: Նահատակներ պիտի ըլլան՝ անոնց արիւնը պիտի բեղմնաւորէ

իրեանց դաշտը: Եթէ երբէք բռնութիւնը արդարացում գտնէ հարստահարութեան մը դէմ, ան ալ հայերու վիճակն է: Նորերս տէրութեանց դիմում ըրին, չափաւոր և համեստ վերջնագրով մը ՅԼ-րդ յօդաւածի երաշխաւորութիւնը պահանջելով, որպէս զի կարող ըլլան գոնէ իրենց գոյութիւնը ապահովել: Այս վերջնագիրը ապարդիւն մնաց, ալ ի՞նչ միջոց կը մնայ հայերուն—եթէ ոչ կռիւ:

Հայաստանը չի թողուր որ Հայաստանի իրաւունքը կորի կորսուի, չափտի յոգնի եսամոլ Եւրօպայի երեսին ճչելէ. «Նայէն, ի՞նչ ըրիր եղբայրդ»:

Պ. Պրէսանսէ կարգաց Ետիրնէ կախուղ հայ հերոսներուն վերջին սրտայորդ և խրախուսիչ խօսքերը, ցոյց տայու համար հայ ցեղին մէջ դիմադրութեան և հերոսական ոգիի գոյութիւնը և իդէալը:

Ի՞նչ կրնանք ընել, հարց դրաւ պ. Պրէսանսէ—օգնելով որբերուն միանգամայն պէտք է ձեռք կարկառել հայերուն իրենց մղած պատերազմին մէջ: Այս ընելով մենք մեզի ալ ծառայութիւն ըրած կ'ըլլանք չձգելով որ մեր քովի դիակը, Թիւրքիան, փտախտով վարակէ մեզ ալ: Ընչու՞մ գործենք տէրութեանց վրայ, որպէս զի Հայկական արիւնահեղութիւններուն վերջ դնեն և այսպէսով Եւրօպայի խաղաղութեան ալ նպաստած կ'ըլլանք:

Ընդհանուր և հարեանցի ակնարկ մը նետելէ յետոյ Եւրօպայի յետադիմական շարժումին վրայ, ազգայնականութիւն և կայսերականութիւն անունին տակ, ատենախօսը արեւելեան հարցին լուծման և սուլթանէն հարըստահարած ժողովուրդները փրկելու համար, հարկաւոր է որ, ըսաւ, օսմանեան պետութեան ընդհանուր վեհապետութեան տակ, դաշնակցական ըէժիմ մը հաստատուի, որ միանգամայն արեւելեան հարցի բանալին է: Բայց հեռաւոր տպագրայի գործ ըլլալով այդ լուծումը, այս պահուս մենք, շեշտեց, պ. Պրէսանսէ, պէտք է առանց վերապահութեան, հայերու դիմադրութեան մեր աջակցութիւնը տանք: Փափկանկատութիւններու ետև ապաստանելու չենք, պէտք է քայլել հերոսներուն հետ, կամ նստիլ և մեղսակից ըլլալ ոճրագործներուն»:

Տաք և բուռն ծափահարութիւններով ընդունեցան Պրէսանսէի վճռական, ազդու և ճշմարտութիւնով լեցուն խօսքերը:

Պ. Փափօն, յանուն Եւրօպայի հայ ուսանողական Միութեան, որ այդ հիանալի երեկոյթը կազմակերպելու և հովանաւորելու նախաձեռնութիւնը ունեցած էր, յուզած շեշտով շնորհակալութիւն յայտնեց պ. բանախօսին և ժընէվի ժողովուրդին, այն փայլուն համակրութեան համար, որ աւաւ այս երեկոյ հայկական դատին, և դառնալով հայ ուսանողութեան, սրտագին խրախոսներ ուղղեց անոր իրենց ազգի արի և զոհաբեր պայքարին մէջ և հաւատեց որ ժընէվի ժողովուրդը սրտով հայ ազգին հետ է իր սուրբ կռիւն մէջ:

Պ. Պրէսանսէի ճառը ահագին տպաւորութիւն առաջ բերաւ: Երկու օր բոլոր թերթերը անխտիր զբաղեցան այդ գիտական ճառի բովանդակութիւնով և իրենց ներբողակց կարծիքը կարելի է ամփոփել սա տողերուն մէջ. «Մտնք, որոնք ներկայ էին պ. Պրէսանսէի բանախօսութեան, անջնջելի յիշատակ մը պիտի պահեն անկէ»:

Բանախօսութիւնը աւարտելէն յետոյ, հայ ուսանողները պ. Պրէսանսէն առաջնորդեցին ժընէվի էն գեղեցիկ պանդոկներէն մէկը, ուր պատահիրեցին արժանապէս,

իրենց ակնաւոր և մարդասէր հիւրը: Ուսանողներու շնորհակալութեան ճառերուն ի պատասխան պ. Պրէսանսէ քանի մը սրտաբուխ ու անկեղծ խօսքերով սրտապնդեց հայ երիտասարդութիւնը իր իդէալի ճամբուն և իր անողոր պայքարին մէջ և հասկցուց որ հայերը հերոսական շըջանին մէջն են, և թէ իրենց գործունէութիւնով միայն պիտի կրնան դիւանագիտական սինիքութեան և անտարբերութեան զրահները խորտակել:

Հայ ուսանողութիւնը, ի յիշատակ, յատկապէս լուսանկարով պատրաստել տւած և գեղեցիկ շըջանակի մէջ դրած «Մանուկ Հայաստանի» խորհրդանիշ մեծագիր պատկերը նւիրեց մեծ հրապարակագրին և հայասէրին:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Թ Ի Ի Ր Գ Ի Ո Յ Ե Ո Ւ Ր Զ Ը

ՊՂԱՏԱՏԻ ԵՐԿԱԾՈՒՄԻՆ.—Թիւրքոյ քաղաքական անկումը ընական էր ծնունդ պիտի տար տնտեսական ստրկութեան: Վերջին տասը տարիներուն Արեւելքի մէջ անցուղաբծեցը, արդէն Թիւրքոյ կայսրութեան ողորմելու հնչեցուցին: Գերմանիան, մասնաւորապէս, որ գիտէ ողորդութիւններէն մեղեդիներ քաղել կամ տատասկէն խաղող, փութաց գինիւր իր համաշխարհային նոր քաղաքականութիւնով, իր տնտեսական թռիչքն նոր փետուրներ աւելցնելու համար:

1870-ի պատերազմը անոր տւած էր զինուորական առաւելութեան հետ միջազգային քաղաքականութեան քանալին եւս: Պիզմարը կոնց կոփեց ներքին Գերմանիան, կը մտար որ իր յաջողները ծգտէին իրագործել գաղթային քաղաքականութիւնը, որ ապահովութեան կապարիչ մըն էր ներքին տնտեսական ճգնաժամերու եւ պայթումներու:

Գերմանական գոր-եսամուլ քաղաքականութիւնը մտաւոր եւ քարոյական աշխարհակալութիւն մը ըլլալէ առաջ, ստամոքսի եւ ստիքներու զոհացման հարց մըն է, որուն մէջ կը մտնէ Նաեկայսեր մը ցուցամուլ պատմական մտափառութիւնը, որ տնտեսական շարժումին քով պակաս խեղճատակի դեր չի կատարեր:

Մակայս գերման անքարտաւան քաղաքականութիւնը, որ շունի իր պատմական ընաշըջումը, կոպիտ իր շարժումներն եւ վարմունքն մէջ, չի տար ազնւագոյն գաղափարը եւ շունի վերանմծ ժպիտը դէպի ուրիշներուն իրաւունքը: Երկաթէ ձեռնիկներով կուգին վարելի յոյսիկ ուրիշ տան մէջ: Գերմանական յաջողութիւնը աշխարհի գանազան կէտերու վրայ անելի անքերոյթ ըլլալ կը թիւ քան իսկական: Ուրիշ ազգերը վախցնելու գերման մանկավարժական սիստէմը ապագայ շունի. անարգած ժողովուրդի մը գիտակցութիւնը քաւական է գերման կայսեր պղքան կոպիտ եւ արհամարտ բացազանշութիւնները փորը քաշել տալու համար—ինչպէս կ'ընեն լեհերը—որ կը հրամայէ շարժել արիւնայինը որ օտար է, ամբարշտութիւն ունենալով ըսելու «իմաստութեան սկզբը Գերմանիոյ վախն է»:

Հայ արիւնի ողորումները, գերման «դէպի արեւելք» կարգավաններու ծավալները հարթեցին: Գերման վեհաճոհ կայսրը որուն մէջ գերակշիռ ըլլալ կը թիւ հակամարդկային մ'օրնատն երբ, կըցաւ օգուտի անմեղութեան արիւնի մէջէն ծուկ կամ... մարգրիտ որսալ շոյելով, համբուրելով եւ խողտցնելով սուլթան Համիդի սրկկայական եւ արիւնային ընազները:

Տոսս տարիէն աւելի է որ Գերմանիան զօր կուտէ ծնը բերել Անատոլիոյ մէջ տնտեսական առաւելութիւններ, մնաշնորհներ եւ գերման աճուն գաղթականութեան կակուղ հողեր պատրաստել: Փոքր Ասիան, իր կլիմայով, հողի հարաշաւ բարեբերութիւնով, միջավայրի արնուն քաղաքականութիւնով, ոչ միայն Գերմանիոյ շտեմարան կարող է ըլլալ աշխատասէր ձեռքերու տակ, այլեւ Եւրօպայի:

Ժամանակին, երբ Փոքր Ասիան դեռ քաղցրական խառնարան մը կը ձեւացնէր, երբ հոռուական արծիւը իր լայն շուքը կը պտոցնէր հոն, Բասնի կամ Հայաստանի սարահարթի քաղցրեր դաշտերն էին այժմ խոպան ու ամուլ—որոնք Արիւնի դաշտերուն հետ կը կերպարէին յաւիտանական քաղաքին «Տաց ու խաղ» աղաղակող խուճանը:

Պատմութիւնը կը կրկնի: Փոքր Ասիոյ ամբողջ հարաւային մասը երկաթուղիներու դղողներն տակ պիտի արթնայ, պիտի վերածնի. ամուլ կոյսն է որ պիտի արգասաւորի, մարդկային քարորդութեան նոր ժպիտ մը եւս աւելցնելով: Ամբողջ ան եր-

կերները, ուր երկաթէ ծամբաները պիտի աշխարհակալեն ամենաբարձր մասերն են թրքական Ասիոյ, եւ հետոյ իվեր առաջաւոր Ասիոյ՝ եւ կեդրոնական Ասիոյ հարորդակցութեան ուղին եղած են: Գրեթէ այժմու երկաթուղիի գծին կը հետեւէր Հայաստանի լեռնադաշտին եւ Սիրիոյ ու Միջագետքի անապատներու սահմանագծին վրայէն, պարսից կայսրութեան արցունքի մեծ պողոտան, որ Շօշէն սկսած կը վերջանար Սարգիսէ, «Կիլիկիան դռներէն» անցնելով, եւ որուն վրայ, ըստ Հերոդոտոսի, հազար հարիւր քարվանսէրայ կար:

Գրեթէ որք հազար քիլոմէթր զիծ մը, որ Թիւրքիոյ ծակտապիւրը կը շրջանակէ, օտարներու ձեռք պիտի անցնի եւ որուն հետատեսիլը այժմէն դժուար է նախատեսել:

Կիլոմ Գօլիս այցելուն, որոնք այնքան սուղի նստան դժբախտ ժողովուրդին եւ գանձին, խալիֆայէն զօրով խլեց զձին արտօնութիւնը, թէ եւ սուլթան Համիդ-գատէրին իսկ հրամայող վերահաստատման շէր ուզեց իր երկրի սահմանները՝ այնքան մօտեցնել իր դողողուն գահին, եւ կեանքի նոր զարկ մը տալ իր գերի եւ տագնա ժողովուրդին:

Հարաւային մասը անցնելով գերմաններու ձեռք, հիւսիսային մասը արդէն կարողապէս Ռուսիոյ ազդեցութեան մթնոլորտին մէջ է: Ի՞նչ կը մնայ ուրեմն Թիւրքիոյ-յոյսը, ըսեն գուցէ ռուսական այդ բացազանութիւնը յիշելով: Անգլիա՝ թիւկապ իր պատերազմով, թոյլ շահագրգռութիւն մը ունէ՛ դէպի Թիւրքիոյ անդուրարձին. իսկ Փրանսան հազիւ պրծած նարթիսի արծիւի շուքէն, Ռուսիոյ արծիւին ներքեւէն քալելու պէտքը կը զգայ:

Երկաթուղին Գոնիայէն պիտի սկսի եւ վերջանայ Պարսից ծոցը, անցնելով Բարսիլանի սարահարթներէն, Տօրոսի շղթաներէն, Կիլիկիոյ պտղաբեր դաշտերէն, Եփրատէն եւ քերելով Հայաստանի լեռնադաշտին փէշերը, պիտի հասնի Մուսու, համբուրելով Նիւէէի, Բորչապատի աներակները, ուրկէ՛ Տիգրիսի աջ ափը բռնած պիտի արշաւէ Պաղտատ, ուր երբեմն իսլամութիւնը իր փառքի գէնիթին հասաւ Հարուն-էլ-Ռաշիտներու օրով, եւ ուր ամբողջ Ասիոյ ասւուրը եւ քանաստեղծական երեսակայութիւնը մարմին առաւ «Հազար ու մէկ գեշերներու» մէջ:

Գիծը կտրելով արմաւի անտառները, «Լիթ»երը եւ եղեգուտ ծաղիկները, պիտի անցնի Եփրատի ափը, ուր պիտի հանդիպի Ալիի ու Հասանի գերեզմաններուն, Բէրբէլէ, Նէճէտ, Բանդլիի աներակ հողերունը ուղունելով, որուն տակ թաղած են Աստարլէի տաճարին զգայապաշտ սարսուռները, — խառնակութեան աշտաբակին պատրանքը կրել տալով ծամբորդին, պիտի հասնի Պարս, ժամաստի հայրենիքներէն մէկը, եւ վերջապէս պիտի յանգի Պարսից ծոցը իր ցուղը դէպի Հնդկաստան ուղղած: Առննով Հայաստանէն էր որ Եփրատի էր Բիզանիս «բալոյ ծամբաներուն» վրայէն՝ կաշիէ նաւակներով իր բերքերը կը փոխադրէր Բաբելոն, ուր հաւաքուած էին աշխարհի հարստութիւնը ու արքը:

Գերմանացիք այժմէն ամէն պատրաստութիւն կը տեսնեն գալիք երջանիկ եւ յոյսի օրերուն համար, կուսումնասիրեն զարմանալիօրէն այդ երկիրներուն ժողովուրդները, անոնց զրակատուութիւնը, քանի տարի է արդէն կ'աշխատին քիւրդ զրակաութիւն մը ստեղծելու հաւաքելով անոնց ժողովրդական երգերը եւ միանալով... Զոհնարով փայփայել թիւրք կառավարութիւնը, անոր փատիկէն, ցոյց տալով որ Թիւրքիան Գերմանիոյ ազդեցութեան տակ մեծ ապագայ պիտի ունենայ: Բանի ծամանակ է այդ գոնիւնը կը լսենք գերման ուղեւորներու բերնէն, որոնք չեն գիտեր ի՞նչ ղեռք անեն թիւրքերու արեւելեան քէյֆը բերելու համար:

Այդ մեծ զործին աշխատութեան բոլոր պէտքերը պիտի երթայ Գերմանիայէն, նոյնիսկ հազարաւոր քանակները Գերմանիայէն պիտի գան: Պիտի գան մեր կուտը ուտեն, հակիթները Գերմանիոյ մէջ անելու համար:

Մուսուլի, Պաղտատի եւ Պարսից անհունօրէն բարձրերը դաշտերը, ուր, ըստ յոյս պատմագիրին, ցորենը եւ զարին մէկին տոյր հարիւր, երկու հարիւր կուտային, պիտի բարգաւաճին, պիտի շահագործուին եւրոպական դրամագլխի գործունէութիւնով եւ պիտի ունենայ նաեւ անշուշտ իր պատմական եւ նսագիտական հետեւանքները:

Գերմանիոյ կայսրը Շարէի ափերուն վրայ նստած, Ալեքսանդրիոյ աշխարհակալութիւնը կը կատարէ, մէկ համայնորով կամ մէկ ժեստով. գուցէ իր «ամենաազնիւ քարեկամին», Համիդին կը հաստատէ որ Թիւրքիոյ խարխուլ շէքին մէջէն երկաթէ ամուր գոտիներ կանցնէ, միշտեւ Սեննաարի դաշտը, ուր ապառաժի բեկոր մը փռեցորս նարդազոնոստորի կալէ սրունքներով ասւուր արծանը, եւ որու մոխիրփոշիներուն տակ գուցէ օր մը գերմանացիները կարող ըլլան գտնել Թիւրքիոյ խորհրդաւոր ծակտապիւրը:

Մամէ, թեկէտ, փարէս:

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵՂՐ. ԿՈՒԽՈՒՆ ՍՈՒՄՅԱԾ Է՛

ՄԵՆԹՐԱՆ-ՓՈԼՍԻ ԿՈՒԽՈՒՆ (1900)՝ Գուրգէն, Չինար, Սալման 5-ական դօլար, Փերուշան 1, Գանձէն 9. 90: Գումար 25 դօլար 90 սէնթ:

ԼՕՐԷՆՍԻ ԿՈՒԽՈՒՆ (1900 յունվ.-դեկտ.) յունվ.-յունիս ամսավճարներ 54 դօլար, Ե. Չ. շրջանի ակադեմիկներէն 12 դօլար 25 սէնթ, յունիս-դեկտ. ամսավճարներ 49 դօլար, Պրակի հասոյթ 4 դօլար 8 սէնթ, «Իրօզակի» հանգանակութիւն 30 դոլ., (տես «Իրօզակի» թիւ 3, 1901): Գումար 142 դօլար 33 սէնթ:

ՓՐՈՎԻՏԷՆԻ ԿՈՒԽՈՒՆ (1900-1901 շրջանին)՝ Ա. Ն. 25 դօլար, Մ. Վ., Բ. Տ. Մ., Ա. Թ., Լ. Ս., Ա. Մ. 20-ական, Մ. Խ. 15, Պ. Թ. 15, Մ. Ե. 13, Կ. Ս. 12, Բ. Ղ., Տ. Ծ., Մ. Գ., Արգ., Թ., Տ. Խ., Պ. Թ., Ս. Մ., Բ. Ա., Դ. և Ս. Մ., Բ. Մ., Ա. Ս. 10-ական, Ա. Թ., Պ. Մ., Կ. Փ., Բ. Դ., Բ. Մ., Բ. Մ., Ս. Փ., Կ. Փ., Բ. Բ., Ն. Թ., Պուլկար, Մ. Գ. 5-ական, Կ. Տ. Բ., Ե. Չ. Վ., Ա. Ս. Պ., Համի 3-ական, Կ. Ե., Ալօ, Ռ. Պ., Օ. Բ., Ա. Պ. 2-ական, Բ. Կ. 5, Մ. Թ., Ս. Բ., Ն. Պ., Զ., Բ. Ե., Ն. Բ. Տ. Թ., Ա. Պ., Ա. Ծ., Հ. Փ., Ն. Մ., Գ. Պ., Բ. Ռ., Ի. Բ., Խ. Պ., Լ. Ե., Հ. Ա. մէկ-մէկ-ական: Գումար 393: դօլար, եւ 10 դօլար 75 սէնթ գանազան անձերէ նէր, «Իրօզակի» տասնամեակի առթիւ, համագումար 403 դօլար 75 սէնթ:

ՄԵՆԹՐԱՆ ՓՈԼՍԻ ԿՈՒԽՈՒՆ Փրովիտէնի Կոիւտէնի հետ հարակալի ժողովի մը մէջ հանգանակած 1901 սաբրիկ 14-ին Բ. Պ. 28 դօլար, Վ. Բ., Ս. Տ. Բ., Ն. Ա., Պ. Մ. 13-ական, Բ. Ն. 10, Պ. Կ. 10, Մ. Ռ. 13, Ս. Խ. 2, Կ. Օ. 3, Պ. Դ. 3, Ա. Ն. 1. 25, Ա. Թ. 1, Կ. Պ. 1. 25, Մ. Ա. 1, Ա. Ա. 1. 25, Կ. Խ. 1. 25, Բ. Տ. 1: Գումար 128 դօլար: Փրովիտէնի եւ Սէնթրալֆօրս համագումար 531 դօլար 75 սէնթ:

ՈՍԿԱՆԱԳՈՍԻ ԿՈՒԽՈՒՆ՝

№ 5 թերթի մասցած 17 ուրբի, № 10՝ 6. 20, «Չանգ» խմբի անդամավճար 21, «Սերրը-Արցիւր» խմբի անդամներից (սեպտեմբեր) 35, «Կայարան» խմբի անդամներից 59. 80, «Պէտո» խմբի երեկոյից 400, «Ալիշան» եւ «Ալիք» խմբի երեկոյից 600, «Ալիշան» խմբի անդամներից (նոյեմբեր) 35. 50, «Ռակա-նապատի» երեկոյից 313. 15, «Սերրը-Արցիւր» խմբի անդամներից (հոկտեմբեր) 44, «Կարօ-Ջորիս» խմբի անդամներից 12. 50, «Շէրօ-Չաթօ» խմբի անդամներից (նոյեմբեր) 17, «Վագր» խմբի անդամներից (դեկտ.) 3, «Ալիք» խմբի անդամներից (սեպտ. հոկտ. նոյեմ.) 52. 50, Թ.-ի միջոցով վիճակահատութիւնից 9. 50 ուրբի: Գումար 1626 ուրբի 15 կօպէ:

ՔԱՎԱՆԵԱՆ ԿԵՂՐ. ԿՈՒԽՈՒՆ՝

ՓՆԻՊԷ՛ «Շաքէ»-ի կանանց խումբէն 290 արծաթ էլէ, «Պուլ-կարացի Պետօ» խումբէն 17, «Արեւելեան» խմբ. 16. 50, «Արամ-եան» խմբ. 60, «Հիթում-Գագիկ» խմբ. 10, Սիմէօն Ժերունի 12, Ասպետ 6, Մ. Գ. 3, Կ. Ե. 8, ՌոնիՍՃՈՂԷ՛՛՛ 100, Գ.-ի «Ամսուր-ը» խմբ. 53. 20, ՍԱՄՕՎԻՏԷ՛՛՛ 30: Գումար 605. 70 արծաթ էլէ:

ՍՈՒԼԻՍՅԻ ՆՆՅՐ-ՂԱՐ՝ խմբ. սուսցած է (հոկտ. նոյեմբ. եւ դեկտ.) Համազասպ, Տրդատ, Խոսրով, Միքո, Միսակ, Պետրոս, Հրանդ, Չինար, Խորէն 3-ական Ֆրանք, Տաճատ 12, Պարթի 5, Վահրիչ 3. 30, Թաթուլ 8, Ավագ 6, երկու ազգասերներէ կամարո նէր Անատ 10, Ժաղիկ 5, «Կարին խումբ» Գագարով, Արամ, Գուրգէն, Բաբէլէ, Աշոտ, Կարօ, Վահրամ, Տիգրան, Մարտիր, Հայկ 3-ական, Վրդանէտ 4, Գարգիկ 5, Օնիկ 5, Արգաթ 5, Յովսէփ 3, «Տարօն» խմբ. (նոյեմբ.-դեկտ.) Սրապիտ, Թորգոմ, Շարպիկ, Չաթօ, Եւաղ, Գասպար, Մարգար, Մըշին, Արծրունի, Կարիճ, Բայնտուր 2-ական Ֆր.: Գումար 153 Ֆրանք 30 սանթիմ:

ՎՐԻՊԱԿ.՝ «Իրօզակի» № 7 ՎԱՍՊՈՂՈՐԱԿԱՆԻ ներդատութիւններէ մէջ մի սեպտ սպրտած է՝ ԿԱՄՄԻՐ գիւղի խմբ. 17, պիտի լինի ԿԱՄՄԻՐ գիւղի խմբ. 29:

Եւրօպայի Հայ Ուսանողական Միութեան 1902 Թ-ի Համագումարը, ինչպէս երեւում է կարգադիր յանձնա-ժողովի հրատարակած շրջաբերականից, պիտի բացւի Ժընէվ Զատիկի տօներին, այն է՝ մարտի 31-ին, երկու-շաբթի օր: Համագումարը տեւելու է մի շաբաթ:

Իմպարութեանս Կիմել Հետեւեալ Հասցէով՝
 Rédaction du «Droschak», Genève (Suisse)